

Univerzita Hradec Králové

Pedagogická fakulta

Katedra kulturních a náboženských studií

Diplomová práce

Vyrovňávání se se smrtí v soudobé české společnosti očima doprovázejících

Autor: Tereza Lásková

Studijní program: N0288A100001 Humanitní studia

Obor: Transkulturní komunikace

Vedoucí práce: Mgr. Petr Macek, Ph.D.

Oponent práce: doc. Mgr. David Bouma, Ph.D.

Hradec Králové 2023

Zadání diplomové práce

Autor: Bc Tereza Lásková

Studium: P21P0944

Studijní program: N0288A100001 Transkulturní komunikace

Studijní obor: Transkulturní komunikace

Název diplomové práce: **Vyrovnávání se se smrtí v soudobé české společnosti očima doprovázejících**

Název diplomové práce AJ: Coping with Death and Dying in Contemporary Czech Society through the Eyes of Accompanying People

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Cílem práce je snaha o zachycení přístupů ke smrti a umírání z pohledu lidí věnujících se doprovázení umírajících a jejich blízkých. Teoretické ukotvení práce by se mělo zaměřit na umírání jako na liminální fázi, která bývá součástí přechodového rituálu. V této souvislosti proto vnímáme umírání, smrt a pohřbívání jako přechodový rituál. Práce si klade otázku, zda by liminalita v transkulturní perspektivě mohla směřovat k transcendenci a otevírat tak prostor k autentické spiritualitě. Práce bude dané téma zkoumat na základě symbolických přístupů v rámci kulturní antropologie. Metodologicky bude práce zaměřena na kvalitativní výzkum, jehož součástí budou polostrukturované rozhovory s lidmi věnující se doprovázení umírajících a pozůstalých. Práce by se měla snažit zachytit a porovnat přístup ke smrti a umírání tradičních náboženství a alternativních proudů.

DOUGLAS, Mary. *Čistota a nebezpečí*. Malvern, 2014, ISBN 978-80-87580-91-2.

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2.

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3.

NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2.

OPATRŇÝ, Alex. *Spirituální péče o nemocné a umírající*. Pavel Mervart, 2017, ISBN 978-80-7465-269-1.

TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3.

Zadávající pracoviště: Katedra kulturních a náboženských studií,
Pedagogická fakult

Vedoucí práce: Mgr. Petr Macek, Ph.D.
Oponent: doc. Mgr. David Bouma, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 12.3.2021

Prohlášení

Prohlašuji, že diplomovou práci „*Vyrovnávání se se smrtí v soudobé české společnosti očima doprovázejících*“ jsem vypracovala samostatně, s použitím příslušné odborné literatury a pod vedením vedoucího práce.

V Hradci Králové dne 29. 6. 2023

Poděkování

Poděkovat bych chtěla Mgr. Petru Mackovi, Ph.D., za odborné vedení a cenné rady při zpracování diplomové práce.

Anotace

LÁSKOVÁ, Tereza. *Vyrovnávání se se smrtí v soudobé české společnosti očima doprovázejících*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2023.

Cílem této práce je snaha o zachycení přístupů ke smrti a umírání z pohledu lidí věnujících se doprovázení umírajících a jejich blízkých. Teoretické ukotvení práce by se mělo zaměřit na umírání jako na liminální fázi, která bývá součástí přechodového rituálu. V této souvislosti proto vnímáme umírání, smrt a pohřbívání jako přechodový rituál. Práce si klade otázku, zda by liminalita v transkulturní perspektivě mohla směřovat k transcenci a otevírat tak prostor k autentické spiritualitě. Práce bude dané téma zkoumat na základě symbolických přístupů v rámci kulturní antropologie. Metodologicky bude práce zaměřena na kvalitativní výzkum, jehož součástí budou polostrukturované rozhovory s lidmi věnujícími se doprovázení umírajících a pozůstalých. Práce by se měla snažit zachytit a porovnat přístup ke smrti a umírání tradičních náboženství a alternativních proudů.

Klíčová slova: smrt, umírání, doprovázení, pohřební obřady

Annotation

LÁSKOVÁ, Tereza. *Coping with Death in Contemporary Czech Society through the Eyes of Accompanying People*. Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2023.

The aim of the thesis is trying to capture the approaches to death and dying from the perspective of people dedicated to accompanying the dying and their loved ones. The theoretical anchoring of the work should focus on dying as a liminal phase, which is usually part of the rite of passage. In this context, therefore, we perceive dying, death and burial as a rite of passage. The thesis asks whether liminality in a transcultural perspective could lead to transcendence and thus open up space for authentic spirituality. The thesis will examine the topic on the basis of symbolic approaches within cultural anthropology. Methodologically, the work will be focused on qualitative research, which will include semi-structured interviews with people dedicated to accompanying the dying and their loved ones. The work should try to capture and compare the approach to death and dying of traditional religions and alternative currents.

Keywords: death, dying, accompanying, funeral rites

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Teoretické ukotvení.....	10
2.1. Představení problematiky, pojmy.....	10
2.1.1. Současná spiritualita	11
2.1.2. Smrt	12
2.1.3. Doprovázející	13
2.1.4. Vyrovnávání se se smrtí.....	14
2.1.5. Důstojná smrt a důstojné umírání.....	14
2.2. Přejížděvací rituál	16
2.2.1. Liminalita	18
3. Situace umírání v ČR.....	20
3.1. Umírání včera a dnes	20
3.2. Smrt v nemocnici, smrt v hospici	23
3.3. Současná podoba pohřebnictví.....	26
4. Výzkumná část.....	32
4.1. Zvolené metody.....	32
4.2. Cíl výzkumu a výzkumné otázky	32
4.3. Respondenti a lokalita.....	33
4.4. Etika výzkumu	35
4.5. Limity výzkumu.....	36
4.6. Reflexe výzkumníka	37
4.7. Specifika výzkumu	39
4.8. Metodický postup pro analytickou část.....	39
4.8.1. Zakotvená teorie.....	39
4.8.2. Kódování	40
4.9. Data a analýza.....	41
4.9.1. Schopnost doprovázet	41
4.9.2. Rozdílné podmínky pro umírání.....	43
4.9.3. Pohřbívání a rituály s ním související.....	48
4.9.4. Vnímání života, smrti a člověka	53
5. Transkulturní reflexe	56
6. Závěr.....	59
7. Seznam použitých zdrojů.....	60
8. Příloha	63

1. Úvod

Smrt je, podobně jako narození, neoddelitelnou součástí lidského života. Je nevyhnutelným fenoménem, na který není možné nereagovat nebo vůči němu nezastávat nějaký postoj. Už v dřívějších dobách se lidé loučili se svými blízkými, se členy společnosti a pořádali pohřby. Podobně jako narození nebo třeba svatba, i pohřeb a loučení se s blízkým člověkem jsou protkány symboly a rituály, které lidé jednotlivým aktům připisují. Díky symbolům a rituálům člověk uchopuje svět, vkládá mu řád, což člověku navozuje pocit, že světu kolem sebe rozumí. Symboly a rituály odkazují zároveň také na transcendentní přesah lidského života. Poukazují na to, že přemýšlení o člověku v čistě imanentní rovině kulturní existence je nedostačující a plně nepostihuje hloubku lidské existence.¹ Rituály zároveň pomáhají na sociokulturní rovině, tím že umožňují společnosti reagovat na smrt jejího člena.

Přes snahy o obnovu rituálů spojených se smrtí, je v postmoderní době téma smrti stále na okraji zájmů. Určitý vliv na odsunutí tématu smrti měla jistě sekularizace postmoderní společnosti. Proto bude práce vycházet z kulturně-antropologického studia rituálu, které bude propojovat s religionistickým studiem současné spirituality. Právě otázka vlivu spirituality a případné absence spirituálního rozměru na podobu přístupu ke smrti a umírání bude jednou z klíčových součástí výzkumné části práce a jejího tázání. Důležitým kontextem celého tématu je pak proměna spirituální situace postmoderní společnosti, která tvoří základní předpokládaný faktor pro formování přístupu člověka ke smrti.

Jaký vliv má tabuizace smrti, tedy pokud smrt tabu je, na přijetí nebo vyrovnání se se smrtí ve společnosti? Odsunutí tématu smrti souvisí také s technickým přístupem k člověku, v jehož rámci není člověk viděn celostně, a kde převládá potřeba mít věci pod kontrolou. Smrt však pod kontrolou mít nelze, a snahy ji pod kontrolu dostat se silně dotýkají otázky důstojného umírání. Problematika důstojného umírání a doprovázení umírajících i pozůstalých se dostává stále více do popředí nejen odborné diskuze, ale i veřejného zájmu. Nasvědčuje tomu nejen rozvoj paliativní péče a zájem veřejnosti o ni, ale i řada odborných i popularizačních publikací věnovaných tomuto tématu. Práce by se měla zaměřit na dílčí aspekt vstupující do dramatu smrti blízkého člověka. Jeho zásadní součástí je doprovázení pozůstalých, které představuje komplexní problematiku spojující sociální, psychologickou a spirituální dimenzi. Hlavním cílem této práce je v dílčích sondách zmapovat způsoby, jakými dnes lidé přistupují ke smrti

¹ Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s.145-147.

blízkého člověka. V souladu s cílem práce je stanovena i její hlavní výzkumná otázka: Jaké jsou hlavní faktory ovlivňující podobu současného přístupu ke smrti a umírání v České republice?

Diplomová práce má dvě části, a to teoretickou a praktickou. První část představuje základní teoretická východiska a koncepty. Pozornost je věnována zejména studiu současné spirituality, přechodovým rituálům a kulturně-antropologickému konceptu liminality. Na teoretickou část navazuje představení kvalitativního výzkumu realizovaného mezi respondenty, kteří se zabývají doprovázením pozůstalých jako součástí své profese (ve zdravotnictví, sociálních službách, psychologickém poradenství nebo jako profesionální doprovázející). Ohnisko zájmu našeho výzkumu tvořilo hledání podob současných přístupů ke smrti a jejich vztahu ke spirituálnímu profilu participantů.

2. Teoretické ukotvení

Jedním z hlavních témat zájmů kulturní a sociální antropologie je studium rituálů, proto bude z perspektiva kulturní a sociální antropologie vycházet i tato práce. Kromě toho se také práce bude opírat o religionistické studium současné spirituality. Primárním zájmem práce není reflexe psychologické pomoci pozůstalým, ale studium vztahu mezi rituály a spiritualitou u současného člověka ve vztahu k fenoménu umírání. Avšak psychologické hledisko je součástí doprovázení umírajících a pozůstalých i samotného tématu smrti a umírání, stejně jako je součástí toho, kým je člověk. Proto nelze psychologický faktor v tématu zcela přehlížet nebo oddělit.

Teoretická východiska práce jsou ukotvena v kulturně-antropologickém studiu rituálu, které se soustředí na analýzu a konceptualizaci rituálu jako procesu umožňujícího, především v případě tzv. přechodových rituálů, nejenom jednotlivci, ale i celému společenství, jehož je součástí, projít zásadními přelomovými a často traumatizujícími životními okamžiky.²

Antropologická teorie rituálu pracuje především s konceptem liminality, která označuje hraniční a krajní fáze lidské existence. V pásmu liminality se odkrývají a vyjevují nejhlubší kořeny lidské existence. Jsou to právě liminální momenty lidského života, které jsou provázány a propojeny s přechodovými rituály. Z tohoto pohledu je zřejmé, že chvíle umírání a nutnost pozůstalých vyrovnat se s touto situací představují jeden z nejvýraznějších liminálních okamžiků lidského života. Pokud současná (post)moderní společnost zbavila tak zásadní liminální fázi lidského života jejího rituálního ukotvení, mělo by to zákonitě vyvolat náš zájem a snahu o hledání možných východisek z nastalé situace.

2.1. Představení problematiky, pojmy

V průběhu výzkumu se několik pojmů jeví jako problematických, především pro četné možnosti jejich významů. Proto výzkumník považoval jako důležité obeznámit čtenáře na začátku práce s jejich problematikou a pohledem, jímž je na pojmy z pohledu této práce pohlíženo.

² Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 23, 95.

2.1.1. Současná spiritualita

Sekularizace je problematický pojem, který má mnoho významů. Původně pojem *sekularizace* znamenal vynětí majetku z rukou církve.³ V moderní společnosti byl pojem používán jako označení pro vysvobození člověka z náboženského vlivu. Z pohledu tradiční církve byl pojem chápán jako odkřesťanštění. Termín *sekularizace* odkazuje k uspořádání vztahů mezi náboženstvím a společností, ale také k masivnímu poklesu společenského významu náboženství.⁴ Podle Bergra však proces sekularizace může také znamenat to, že se „sociologicky klíčové legitimizace odehrávají mimo oblast institucionálně specializovaného náboženství“.⁵ Náboženství legitimizuje, tedy potvrzuje určitý výklad světa a člověka v něm. Změny v náboženském životě souvisí s globalizačními procesy.⁶ S globalismem přichází k lidem nepřehledná pluralita nabídek náboženských proudů, a tedy i možnost volby mezi několika výklady světa. Mnohost výkladů světa sice umožňuje člověku možnost volby náboženství, avšak problematizuje jejich pravdivost, čímž se z náboženství vytrácí schopnost legitimizace. Náboženství se tak ze sféry veřejné přesouvá spíše do sféry soukromé. A tak to, co bylo dříve objektivní pravdou je dnes subjektivní preferencí. „*Náboženství se postupně stává „tím, co člověk dělá se svou samotou“, nebo dokonce záležitostí „vkusu“ a osobních preferencí*“.⁷ Z tohoto pohledu sekularizace neoznačuje ani tak oslabování náboženství ve společnosti, jako spíše souvisí s velké množstvím náboženských možností a spiritualit.

Z pohledu sociologie náboženství patří mezi určující prvky současné spirituality také synkreze různých náboženských tradic, propojování zdánlivě různoběžných spirituálních inspirací, individualizace náboženské zkušenosti s důrazem na odpoutávání se od velkých náboženských systémů, nedůvěra v náboženské instituce a chápání spirituality především jako otázky osobní, individuální volby jednotlivce.⁸ S individualizací náboženského prožitku je pak spojena konzumerizace spirituality, tedy podřízení náboženského a spirituálního života tržním

³ Srov. BERGER, Peter. L. *Posvátný baldachýn: Základy sociologické teorie náboženství*. Barrister & Principal, 2018. ISBN 9788073640590. s. 96.

⁴ Srov. HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 17.

⁵ BERGER, Peter. L. *Posvátný baldachýn: Základy sociologické teorie náboženství*. Barrister & Principal, 2018, ISBN 9788073640590. s. 8.

⁶ Srov. LUŽNÝ, Dušan, VÁCLAVÍK, David a kol. *Individualizace náboženství a identita: Poznámky k současné sociologii náboženství*. Praha: Malvern, 2010, ISBN 9788086702698, s. 13.

⁷ HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 22.

⁸ Srov. HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 76.

zákonitostem a proměna prvků spirituálního života ve zboží.⁹ Hošek hovoří o tzv. „náboženském kutilství“ šitém na míru.¹⁰

Podle Vojtíška je zřejmé, že v dnešní době role náboženství ve veřejném životě sílí, a to nejen ve světě, ale i v České republice.¹¹ Přesto že podle průzkumu z roku 2011 patří česká společnost mezi nejméně náboženské společnosti ve světě, neznamená to, že by Česká republika byla národem ateistů.¹² Důvodem, proč se Česká republika řadí mezi nejméně náboženské společnosti, je nedůvěra Čechů k církvím, podobně jako nedůvěra k institucím obecně. Dalším z možných důvodů, proč průzkumy ukazují nízký počet lidí hlásících se k některému z náboženství, je ten, že lidé možná nechtějí dát své víře konkrétní obsah, nechtějí ji identifikovat s nabízenými kategoriemi, a tak na otázku po náboženství raději ani neodpovědí. Někteří lidé mohou otázku svého náboženství považovat za příliš osobní, než aby ji sdíleli s veřejností. Jak v této (post)moderní duchovní situaci můžeme a máme chápat smrt?

2.1.2. Smrt

Co je to smrt? Pravděpodobně nelze stanovit pouze jediný význam nebo jedinou definici smrti jako tu základní. Jedná se spíše o více souvisejících významů, které smrti člověk přikládá.¹³ Pohled na smrt je ovlivněn spiritualitou, věkem, pohlavím atd. Je také ovlivněn perspektivou, kterou se na smrt díváme. Jestliže na smrt nahlížíme z lékařské, medicínské perspektivy, bude pro nás pravděpodobně smrt smrtí fyzickou. Ale i ta, jak uvádí Tomáš Hříbek ve své knize, má několik kritérií, například kardiopulmonální kritérium smrti, což je smrt, která nastává, když přestane člověk dýchat a přestane mu bít srdce.¹⁴ Dalším kritériem je neurologické kritérium smrti, což znamená, že smrt nastává s nezvratnou ztrátou funkčnosti mozku. Kromě biologického, lékařského pohledu na smrt je tu i psychologické, které rozlišuje osobní a biologickou smrt. Existuje tedy mnoho pohledů na smrt, faktem zůstává, že smrt je součástí lidské existence a není nikdo, kdo by se jí mohl vyhnout. Představa, že smrt je záležitost lidí v pokročilejším věku, neodpovídá vždy skutečnosti. Pravda je, že smrt může nastat

⁹ Srov. HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 72-75.

¹⁰ Srov. HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 77.

¹¹ Srov. VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie náboženských směrů v České republice: Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*. Praha: Portál, 2004, ISBN 80-7178-798-1, s. 7.

¹² Srov. HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5, s. 85.

¹³ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 48.

¹⁴ Srov. HRÍBEK, Tomáš. *Obrana asistované smrti*. Academia, 2021, ISBN 978-80-200-3102-0, s. 50.

v kterémkoli životním období člověka. Dříve byla dokonce považována za normální a častou smrt novorozeneckých dětí.¹⁵

Z výše uvedené spirituální kontextualizace vychází tři základní možnosti, jak otázku života a smrti řešit: za prvé zasazením smrti do výkladového rámce tradiční náboženství, za druhé skrze prizma osvícenské tradice a moderních přírodovědeckých poznatků, a za třetí v podobě synkretického způsobu víry, který vybočuje z evropské křesťanské tradice, ať už v podobě esoterického, alternativního životního stylu, nebo eklektických výpůjček z různých náboženských tradic.¹⁶ Součástí výzkumné části bude sledování toho, jak jednotlivé duchovní rámce doprovázejících ovlivňují jejich pohled na smrt a jejich přístup k doprovázení.

2.1.3. Doprovázející

Doprovázející je osoba, která tráví čas s lidmi na konci života, s umírajícími anebo s jejich blízkými. Slovo *doprovázející* je problematický pojem, protože nemá přesně vymezené hranice toho, která osoba by doprovázející být mohla, a která už ne. Za doprovázejícího by mohl být považován například někdo blízký, kdo se stará o umírajícího, například člen rodiny. Tato práce bude rozdělovat doprovázející na doprovázející lajky a doprovázející „profesionály“. Doprovázející laici jsou například už výše zmínění členové rodiny, kteří se starají o umírajícího člena rodiny. Za doprovázející „profesionály“ jsou z pohledu této práce považováni lidé, kteří se doprovázení věnují v rámci své profese, jako jsou například zdravotníci, sociální pracovníci, psychologové nebo pohřebníci.

„Profesionální doprovázející“ neznamená, že by daná osoba byla profesionálem v doprovázení. Přesto že existují kurzy, které mohou člověku pomoci v doprovázení, neznamená to, že by se po zakončení kurzu stal profesionálem, nebo že by existovala škola, která by z vás udělala profesionálního doprovázejícího.¹⁷ Doprovázení může nabývat nejrůznějších podob a může doprovázejícího přivést do nečekaných situací, a tak nelze říct, že by se člověk mohl „učebnicově“ na jednotlivé situace v doprovázení připravit. Jsou však jisté předpoklady, které je pro doprovázení potřeba si osvojit. Carl R. Rogers v rámci humanistické psychologie uvádí, že komunikace mezi terapeutem a klientem by měla probíhat na emocionální úrovni. Taková komunikace potřebuje opravdovost, bezpodmínečné přijetí a

¹⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2. s. 55,57.

¹⁶ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2. s. 81-82.

¹⁷ Online kurzy. *Doprovázení umírajícího*, 2023, Dostupné zde: [Doprovázení umírajícího - online \(edufarm.cz\)](https://www.edufarm.cz/).

empatické porozumění.¹⁸ Z pohledu této práce jsou opravdovost, přijetí a porozumění potřebnými předpoklady také k doprovázení, pokud se člověk chce věnovat doprovázení jako součásti své profese. Doprovázení, které je doprovodem, děláním společnosti na poslední části cesty života člověka.

2.1.4. Vyrovnávání se se smrtí

Vyrovnávání se se smrtí, přijímání smrti jsou procesy, ve kterých se pracuje s přístupy, jimiž lidé nahlíží na smrt, ať už se svou vlastní, nebo se smrtí někoho blízkého. Vyrovnávání se je proces, který nutně nemusí dosáhnout konce, protože vyrovnání se se smrtí nebo přijetí smrti, především pak blízkého člověka, je velice obtížné, ne-li nemožné. Smrt, kterou však člověk může přijmout, a se kterou by se měl snažit i naučit žít, je jeho vlastní. Přijetím vlastní konečnosti, tedy smrti, si člověk může zkvalitnit život. Přijímání vlastní konečnosti není novodobý výdobytek, naopak bylo běžnou záležitostí v předmoderních společnostech, kdy se tradovalo heslo: „*Bys v blaženosti umřel, žití se musíš naučiti. Bys v blaženosti žil, smrti se musíš naučiti.*“¹⁹

2.1.5. Důstojná smrt a důstojné umírání

Pod pojmy „*důstojná smrt*“ a „*důstojné umírání*“ si pravděpodobně ne všichni lidé představí totéž, proto je potřeba vysvětlit, co se těmito označeními rozumí v této práci. Důstojná smrt a umírání se dotýkají stejných principů jako důstojné žití a důstojný přístup k člověku. Důstojný přístup k člověku je takový, ve kterém je respektována lidská důstojnost. Lidská důstojnost není cena člověka. Lidská důstojnost je metafyzický pojem, který odkazuje k vnitřní, nezaměnitelné a nezcizitelné hodnotě člověka.²⁰ Metafyzický pojem sahá za možnosti přírodních věd. Lidská důstojnost je lidskou vzájemností, něčím, co spojuje všechny lidi napříč odlišnostem. Lidská důstojnost jako vnitřní, transcendentální princip sjednocující lidstvo. Jednota by měla vést k toleranci, která není pouze tolerancí mnohosti, pouhým snášením se navzájem. Je tím, co by mohlo lidi v pluralitním světě sblížovat.

Lidská důstojnost je zároveň také darem. Je člověku dána a není možné ji zaměnit za nic jiného. Lidskou důstojnost jako dar je možné vysvětlit na dvou vztazích, a to

¹⁸ Srov. ROGERS, Carl R. Způsob bytí: Klíčová témata humanistické psychologie z pohledu jejího zakladatele. Portál, 2014, ISBN 9788026205975. s. 121.

¹⁹ ÁRIËS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2, Zdivočelá smrt.* Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-293-3, s.16.

²⁰ Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva.* Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s. 148.

v metafyzickém vztahu lásky Já – Ty – My anebo ve vztahu trojjedinosti Boha, tedy ve vztahu otec – syn – duch svatý. Křesťanská zkušenost stojí na vědomí poznání Ježíše z Nazareta jako Krista (mesiáše), jako někoho, kdo má zvláštní status Božího syna. Kristus poznává Boha zvláštním způsobem a zvláštně se k němu vztahuje, jako syn k otci. Poznává Boha jako někoho, kdo se svobodně, zdarma sklání k člověku, a kdo mu dává nekonečnou lásku. Bůh je sebe-darováním. Ježíš je nekonečně obdarovaný a nekonečně přijímaný (dřív než svět, víc než svět). Bůh se daruje synu, ten ho přijímá a dává se otci. Otec a syn se nechávají obdarovávat vzájemností, atmosférou lásky, kterou je duch svatý. Člověk je do toho zdarma, svobodně vtažen, pozván. Ježíš přijímá Boha a přijímá i člověka, a proto se stává člověkem. Člověk se pak stává Božím dítětem. To znamená, že každý člověk má nekonečnou lásku, nekonečné přijetí, tedy nekonečnou důstojnost. Na tomto příkladu se ukazuje, že lidská důstojnost byla plně rozvinuta a reflektována s křesťanstvím.²¹

Metafyzický vztah Já – Ty je cesta sebe poznání, která vychází od Jiného.²² Tím, že se druhý stává mým Ty, ze sebe činí někoho, kdo je trvale vztažen ke mně. Někdo, kdo mě svým bytím bezmezně přijímá, a kdo se mně svým bytím bezmezně daruje. To znamená, že mě přijímá a je tu pro mě. Sebe tak mohu najít tím, že se mi druhý daruje. Poznávám se tak, že jsem druhým přijat a druhému darován. Když mě někdo přijme, nechává se poutat vzájemností. Poutem bezmezné vzájemnosti My. Člověk se ve vztahu Já – Ty – My uskutečňuje díky tomu, že se podílí na nepodmíněném bytí, které se ukazuje jako bytí lásky. Člověk tak existuje díky tomu, že je nekonečně přijat a obdarován, má svou dignitu, má lidskou důstojnost.

V souvislosti s lidskou důstojností jako darem, která vychází ze vztahovosti člověka, poukazují autoři, jako jsou Guardini, Buber nebo Clarke, na to, že vztahovost člověka je jedním z rysů lidské osoby. Tedy na to, že člověk je člověkem, osobou také díky vztahu s druhými lidmi.²³ V tom se ukazuje tvrzení zmíněné výše, že lidská důstojnost je lidskou vnitřní vzájemností, přirozeností a je nezcizitelná. Výše zmíněnému by měla odpovídat důstojná smrt a důstojné umírání, mělo by odpovídat tomu, kým je člověk.

²¹ Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s. 149.

²² LEVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno*. Praha: Oikoymenh, 1997, ISBN 80-86005-20-8, s. 19-37.

²³ Srov. GUARDINI, Romano. *Svět a osoba*. Trinitas, 2005, ISBN 80-868885-02-X.

Srov. BUBER, Martin. *Já a Ty*. Kalich, 2005, ISBN 80-7017-020-4.

Srov. CLARKE, W. Norris. *Osoba a bytí*. Krystal OP, 2007, ISBN 978-80-7195-170-4.

2.2. Přejímací rituál

Na smrt a umírání můžeme pohlížet jako na přechodový rituál, proto bude v následující části uvedena jeho charakteristika. Jako rituál je v této práci vnímána činnost člověka, která není pouze danou činností, a která v sobě ukrývá a odkazuje k něčemu, co přesahuje samotnou činnost i samotného člověka. O rituálech se často hovoří v souvislosti s náboženstvím a magií. Rituály mají mnoho významů a rovin. Mimo jiné rituály slouží k organizaci lidských společenství a dávají světu řád a smysl. Rituály pomáhají s orientací jak v pozemském, tak duchovním světě.

Přejímací rituál je typ rituálu, který byl vytvořen a strukturován tak, aby umožnil lidem přejít z jedné životní etapy do druhé.²⁴ Přejímací rituál je jako most mezi dvěma světy.²⁵ Mezi světem, který byl, a tím, který teprve bude. Přejímací rituály můžeme dále dělit podle toho, v rámci jaké příležitosti se konají. Typickým příkladem přechodových rituálů jsou iniciační obřady, rituály týkající se těhotenství a početí, svatební rituály a pohřební rituály. Podle Arnolda van Gennepa, klasika studia přechodových rituálů, jde o takové rituály, které provázejí každou změnu místa, stavu, společenského postavení a věku.²⁶

Přejímacím rituálům se věnovalo a stále věnuje velké množství autorů. Například Arnold van Gennep, Victor Turner, Joseph Campbell, David Oldfield a další. Arnold van Gennep rozdělil přechodové rituály na odlučovací (preliminální), pomezí (liminální, prahové) a přijímací (postliminální). Z tohoto rozdělení bude tato práce vycházet. Stejně jako Gennep, pracuje i Victor Turner ve své knize *Průběh rituálu* s tím, že přechodový rituál má tři fáze, a to fázi odloučení, fázi pomezí (liminální, prahovou) a fázi přijetí.²⁷ Během první fáze jsou jedinec nebo celá skupina vytrženi z dřívějšího pevného místa ve společenské struktuře či společensko-kulturních postavení, případně z obou.²⁸ V rámci druhé liminální fáze nejsou vlastnosti subjektů rituálu jasné. Poslední fázi se jedinec či celá skupina znovu začleňuje nebo je přijat/a. Tím se přechod završuje.²⁹

Ve všech případech je důležité to, že přechodový rituál by měl zajistit podporu, stabilitu a plynulost po dobu změny.³⁰ Obřady obsahují ve většině kultur shodné části složené z obřadů

²⁴ Srov. STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevíšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9, s. 101.

²⁵ Srov. SERBOUSEK, Pavel. *Přejímací rituály v postmoderní společnosti*, s. 12.

²⁶ Srov. GENNEP Kurr van, Charles-Arnold. *Přejímací rituály*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 80-7106-178-6, s. 13.

²⁷ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 95.

²⁸ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 95.

²⁹ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 96.

³⁰ Srov. SERBOUSEK, Pavel. *Přejímací rituály v postmoderní společnosti*, s. 12.

či dění sloužící konkrétnímu účelu. Například mezi hlavní komponenty přechodového rituálu patří psychologická symbolika smrti a znovuzrození.³¹ Jedním z hlavních cílů přechodového rituálu je změna sociálního statusu ústředních jedinců neboli aktérů daného rituálu.³²

„Přechodové rituály byly v lidských dějinách klíčem k přežití. Byly zárukou, že se z mladíků stanou zdraví dospělí, a každou další dospělou generaci připravily k tomu, aby naplnila svou roli v udržení životnosti a rozvoje komunity.“³³ „Naši předkové na celém světě měli systém iniciací a přechodových rituálů předepisující sled jednotlivých dílčích událostí a kontext, v němž měly proběhnout. Dvěma hlavními stavebními kameny přechodového rituálu jsou riziko a přijetí komunitou.“³⁴ „Iniciace je nejefektivnější, když je záležitostí celé komunity.“³⁵ Tato tvrzení nás přivádí k dalším typům či možnostem, jak dělit rituály, a to na symbolické a sociální, nebo individuální a kolektivní.³⁶ Zdá se však, že z moderní společnosti se přechodové rituály vytrácí, nebo transformují do nových forem. Victor Turner tvrdí, že je to tím, že moderní společnost má separované a specializované jednotlivé části života. Tyto jednotlivé části byly dříve součástmi jednoho rituálu. Rozdělení neznamena nutně konec rituálu, avšak rituální část jednotlivých částí života se stala více dobrovolnou.³⁷

Čím se pohřební přechodové rituály liší od těch svatebních nebo iniciačních? Pohřební rituály bývají často ty nejpropracovanější. Jen málo společností má propracované rituály spojené s narozením, avšak rituály spojené se smrtí jsou signifikantní vždy.³⁸ Mnoho lidí ani nemusí vědět, jaké obřady souvisí s narozením, zatímco, co je to pohřeb, je obecně sdíleno. Samotné téma lidské konečnosti a tajemství posmrtného života patří mezi nejzávažnější otázky lidského života. Dotýká se toho nejvíc neznámého, základního tajemství lidského bytí. Pohřební rituály bývají často spojovány s náboženstvím, právě proto, že náboženství do jisté míry odkrývá toto tajemství a snaží se dát člověku potřebné odpovědi. Skrze náboženství tak člověk vstupuje do hlubších vrstev své existence. Pro náboženského/spirituálního člověka tak hrají rituály důležitou roli na jeho cestě životem. Avšak v dnešní postmoderní sekularizované

³¹ Srov. STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevěšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9. s. 102.

³² Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2. s. 104.

³³ STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevěšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9. s. 19.

³⁴ STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevěšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9. s. 101.

³⁵ STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevěšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9. s. 126.

³⁶ Srov. SERBOUSEK, Pavel. *Přechodové rituály v postmoderní společnosti*, s. 18.

³⁷ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 8.

³⁸ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s.218.

společnosti může být původní symbolický význam rituálu odkazující k transcenci transformován tak, že se postupně stává pouze stereotypní činností, jejíž původní význam je překryt nebo zcela smazán.

2.2.1. Liminalita

Liminalita je problematický a těžko definovatelný pojem. Liminalita je prahová pomezí fáze přechodového rituálu, ale nejenom to. „Doslovně odkazuje liminalita k něčemu, co je umístěno v poloze mezi.“³⁹

Čím se vyznačuje liminalita jako pomezí fáze přechodového rituálu? Liminalita, liminální prostor a liminální osoba se vymykají ze sítě klasifikací, které by osoby nebo místa umísťovaly v kulturním prostoru.⁴⁰ „Liminální bytosti nejsou ani tady, ani tam, nacházejí se mezi postaveními určenými a uspořádanými zákony, zvyklostmi, konvencemi a obřady. Liminalita je často přirovnávána ke smrti, k pobytu v lůně, k neviditelnosti, temnotě, bisexualitě, k divočině či k zatmění Slunce či Měsíce“.⁴¹ A jestliže je základním modelem společnosti „struktura pozic“, pak je liminalita interstrukturální situace.⁴²

Liminální situaci přechodu můžeme v transkulturní perspektivě⁴³ vnímat jako otevření prostoru pro autentickou spiritualitu. Rituály mohou být děleny na individuální a kolektivní, a zároveň na sociální a symbolické. Každá komunita má vlastní způsob pro vyrovnání se s odchodem svých členů, který vychází ze způsobu, jakým daná společnost konstruuje svoji představu smrti. Zatímco sociální rovina rituálu se vztahuje k udržení společenské soudržnosti a integraci komunity, symbolická rovina odkazuje k transcendentní a metafyzické hloubce rituálu, již otevírá liminální fáze přechodového rituálu a která odkazuje k nejhlubšímu spirituálnímu jádru lidské existence. Z tohoto důvodu je u pohřebních rituálů tou nejdůležitější fází právě tato pomezí, liminální část.⁴⁴

Liminalita je však něco víc než jen technicky a úzce vymezený termín v konkrétně odehraných rituálních pasážích.⁴⁵ Liminalita je také to, jak lidské bytosti prožívají změny ve

³⁹ THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 8.

⁴⁰ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 96.

⁴¹ TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 96.

⁴² Srov. TURNER, Victor. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press. 1970, s. 93.

⁴³ Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s.145-147.

⁴⁴ Srov. GENNEP Kurr van, Charles-Arnold. *Přechodové rituály*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 80-7106-178-6, s.123.

⁴⁵ Srov. THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 2.

svých životech a jak na tyto změny reagují. Jak lidé prožijí nejistotu mezní situace a jak a zda se jim vůbec podaří projít na druhou stranu. „*How they live through the uncertainties of the in-between, and how they come out on the other side of it – if at all.*“⁴⁶ Liminalita zahrnuje jak prožitek neomezené svobody, tak zvláštní druh zneklidňující situace, ve které na ničem skutečně nezáleží. Hierarchie, stálé normy a autorita jsou tam zesměšněny, zpochybněny a podvráceny. Liminalita je zážitkem svobody, ale také úzkosti.⁴⁷

Rituály přechodu se symbolickým znázorněním smrti a znovuzrození ilustrují principy generativní obnovy, která je vyžadována jak společností, tak jakoukoli lidskou bytostí. Je to posvátnost mezi lidskou existencí a smysluplným společenským životem. „*Liminalita je koncept mezi kulturou a lidským životem.*“⁴⁸ Život a kultura potřebují tyto krátké okamžiky, kdy žijeme někde mezi tím, protože tyto okamžiky utváří naši osobnost.

„*Liminální zkušenost je evidentně součástí každé kultury. Liminalita je společenská i osobní. Liminalita nám připomíná okamžik, kdy jsme opustili domov našich rodičů, tu směr radosti a úzkosti, tu zvláštní kombinaci svobody a bezdomovectví, ten příjemný, ale znepokojující pocit nekonečna a otevřenosti možností, kde v určité chvíli, dříve či později, začnu hledat nový rámeček, který by se v něm usadil. A pokud ne, prázdnota bude přetrvávat a s ní i úzkost. Na úrovni psychiatrie Gregory Bateson definoval schizofrenii jako „ztrátu rámečků“, což je další způsob, jak říct nekonečná liminalita.*“⁴⁹

Liminalita se týká lidské zkušenosti, protože něčím projít znamená něco zažít. Proto diskuse o liminalitě musí zahrnovat zkušenosti. Liminalita nemá žádný jistý výsledek. Liminalita pouze odkazuje na situaci či objekt, který je někde „mezi“. Liminalita nic nevysvětluje, liminalita prostě je. Na liminalitu lze reagovat různými způsoby, které nelze snadno předvídat.⁵⁰

Victor Turner v souvislosti se změnami v moderní společnosti mluví o rozdílu mezi liminalitou a liminoidem. Jak už bylo zmíněno výše, Victor Turner mluví o tom, že v současné moderní společnosti, která má separované a specializované jednotlivé části života, jež byly dříve součástí jednoho celku, rituálu, už člověk neprochází liminální fází, ale liminoidní fází, která je více dobrovolná a nepovinná.⁵¹

⁴⁶ THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 1.

⁴⁷ Srov. THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 1.

⁴⁸ THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 4.

⁴⁹ THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 4.

⁵⁰ Srov. THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014, s. 7.

⁵¹ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3, s. 8.

3. Situace umírání v ČR

3.1. Umírání včera a dnes

Cílem této podkapitoly je srovnání současného přístupu ke smrti s přístupem, jež měli lidé ke smrti dříve. To, jak se proměňuje přístup lidí ke smrti souvisí se změnami ve společnosti, které je potřeba zmínit. Podle Árièse lidé ztratili *ars moriendi*, umění umírat.⁵² Přesto že k němu od nepaměti byli lidé vychováni, zdá se, že dnešní lidé na toto umění zapomněli. Lidé ve středověku vnímali jako hanebnou a potupnou náhodnou smrt. „*Lidem s tak důvěrným vztahem ke smrti naháněl její nenadálý příchod strach, soudili, že taková smrt je ohavná a bídná, a považovali ji za podivnou a zruďnou věc o níž není radno mluvit.*“⁵³ Což je blízké modernímu přístupu. To, co je však dnes oproti středověku diametrálně odlišné, je to, že ve středověku byla také za ohavnou a bídnou smrt považována smrt „*pokoutní*“, beze svědků a obřadů. Odjakživa se totiž umíralo veřejně. Umírání a trávení času na smrtelné posteli byly rodinná, někdy až společenská záležitost. Poslouchat někoho, kdo překračuje velkou propast, bylo považováno za příležitost k duchovnímu růstu.⁵⁴

Hlavní rozdíl mezi tím, jak lidé umírali v dobách minulých, a jak umírají dnes, je ve vědomí vlastní smrtelnosti. Není to tak, že by lidé dnes nevěděli, že jednoho dne zemřou, jenom s touto myšlenkou nežijí tak, jak s ní žili lidé v dobách minulých. V minulosti bylo dokonce za špatnou smrt považováno, když lidé odmítli čelit své smrtelnosti. Většina lidí dnes není duchovně připravena na věci, které mohou přijít, a vědí jen málo o tom, co se stane po smrti.⁵⁵ To, co bylo pro lidi dříve zcela běžné, jako například postarat se o tělo zesnulého, postavit rakev, nachystat pohřeb a další činnosti spojené se smrtí člověka, je dnes pro mnoho lidí nepředstavitelné. Dříve byl proces umírání vnímán jako součást zrození, proto lidé žili s vědomím smrti, přemýšleli o ní, a když přišla, věděli, co dělat. To, že někdo přemýšlí o smrti, vede mimo jiné ke konverzaci o tom, jak si jednoho dne přeje být pochován. To však neznamená, že se na smrt těší, nebo že by chtěl zemřít. „*Bys v blaženosti umřel, žití se musíš naučiti. Bys v blaženosti žil, smrti se musíš naučiti.*“⁵⁶ Přesto že podle průzkumu z roku 2015 přemýšlí víc než sedmdesát procent lidí o tom, jaká by měla být péče na sklonku jejich života,

⁵² Srov. ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2, Zdivočelá smrt*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-293-3, s.16.

⁵³ ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1, Doba ležících*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-286-0, s.23.

⁵⁴ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s.222.

⁵⁵ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s.221.

⁵⁶ ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2, Zdivočelá smrt*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-293-3, s.16.

nebo jak by si přáli zemřít, v šedesáti čtyřech procentech o tom s nikým nemluví.⁵⁷ Přemýšlení o smrti může být jen snahou vypěstovat si obraz dobré smrti, a „připravit“ tak sebe a svou rodinu na to, až smrt přijde.

Představa, že by smrt mohla být dobrá, je asi pro spoustu lidí děsivá. Těžko říct, jestli vůbec něco jako dobrá a špatná smrt existuje. Nicméně většina lidí vnímá rozdíl mezi dobrou a špatnou smrtí v tom smyslu, že má jisté klasifikace či preference toho, jak by chtěli zemřít. Většina lidí by pravděpodobně dala přednost pokojné smrti ve zralém věku namísto bolestné, lítostné a předčasné smrti, či vraždě, sebevraždě, nebo zdlouhavé smrti, která vyčerpá rodinu jak ekonomicky, tak emocionálně.⁵⁸ A i proto se lidé na smrt rituálně připravovali. V asijských meditačních tradicích je ritualizováno dýchání. Každý nádech je věnován, jako by měl být ten poslední. Cílem praxe je rozšířit vědomí o smrti do každodenního života. Dýchání, prostý nádech a výdech je tak jednou z možných rituálních příprav na smrt.⁵⁹

Odlišností 19. a 20. století oproti postmoderní době bylo to, že tehdy se spíše než doktor, který měl smrt odvrátit, volal kněz, jenž měl podpořit dobrý odchod umírajícího z tohoto světa.⁶⁰ Úspěch vědy a medicíny vedl k postupné ztrátě náboženské autority nad smrtí, kterou nahradila autorita medicíny. Od konce 18. století se znalost a povědomí o smrti přesouvají z osobní roviny na profesní. Smrt přestává být duchovní cestou a začíná být přirozeným procesem kontrolovaným lékaři.

Elisabeth Kübler-Rossová, americká lékařka a psychiatrička švýcarského původu, ovlivnila diskusi o problematice smrti a umírání tím, že na rozdíl od dobového lékařského přístupu nevěnovala pozornost pouze fyzické stránce člověka, ale také jeho psychickým potřebám.⁶¹ Kübler-Rossová přichází s názorem, že lidé se se smrtí vyrovnávají po etapách. První etapou je popírání, pak následují hněv, smlouvání, deprese a nakonec přijetí. Nikdo nikdy neprokázal, že lidé takovými stadii prochází, avšak fáze mohou pro lidi fungovat jako talisman, který odvádí pozornost od skutečného umírání.⁶² Přináší pořádek uprostřed zmatku a nabízí

⁵⁷ Srov. CESTA DOMŮ. Dříve vyslovená přání, závěrečná zpráva, Dostupné zde: [Zprava drive vyslovena prani fin \(umirani.cz\)](https://www.zprava-drive-vyslovena-prani-fin-umirani.cz).

⁵⁸ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 223.

⁵⁹ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 223.

⁶⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 14.

⁶¹ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 16.

⁶² Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 228.

možnost šťastného konce v podobě přijetí. Tyto fáze však nejsou nutné a lidé, kteří jimi neprojdou, nemusí mít pocit, že umírají špatně.

Jak je to se smrtí dnes? Důraz společnosti se ve 20.století v souvislosti s vývojem lékařské vědy zaměřoval především na lepší zdraví a delší život. Avšak ve chvíli, kdy je tato myšlenka zavedena do extrémů, může vést až k tomu, že nás medicína nechce nechat zemřít.⁶³ To je dnešní problém, přesto jak paradoxně může znít. Během let 1990-2010 se průměrně prodloužila délka lidského života o šest až osm let, což dokazuje, že se oddalování smrti medicíně daří.⁶⁴ Prodlužování střední délky života má pozitiva i negativa. Pozitivní je, že lidé v dnešní době díky medicíně nemusí umírat na nemoci, jako jsou neštovice nebo chřipka, a že díky technologiím mají lidé možnost vyléčit se z nemoci, která by pro ně byla smrtelná, kdyby žili v dobách minulých. Avšak s prodloužením délky života přichází také neschopnost a omezená soběstačnost ke konci života. A tak stejně jako jsou na péči odkázána novorozeňata, je tomu tak i u lidí ke konci života. Důležité na prodlužování a zachraňování životů je však také to, aby lidé, kterým je péče poskytována, o ní opravdu stáli, a aby péče vedla k prodloužení smysluplného života a neprodužovala pouze umírání.

Postoj ke smrti v moderní společnosti by se dal přirovnat k postoji vůči sexu ve viktoriánské době, ale zatímco o sexu se ve společnosti začalo otevřeně hovořit, téma smrti jej svým způsobem nahradilo a stalo se tabu.⁶⁵ „*Na konci 80. let 20. století bylo možné o sexuálních problémech mluvit poměrně otevřeně i s dětmi, zatímco o smrti nikoliv.*“⁶⁶ Zajímavé je, že děti a teenageři mají přirozeně zdravý názor na smrt, kterou necharakterizují negativita nebo strach. Možná proto, že smrt vnímají jako přirozenou, tak, jakoby i přirozeně věděli, co dělat a jak se chovat. V postmoderní době má mnoho dospělých strach pustit dítě nebo teenagera do kontaktu se smrtí, ale přitom jsou to dospělí, kdo by si měli dávat pozor, aby na mládež nepřenášeli své vlastní představy o smrti či strach z ní.⁶⁷

Vytěsnění smrti na okraj společnosti je potřeba brát s rezervou. Tabuizace nebyla a není naprostá a týkala se jen určitých oblastí. Na konci 20. století začala být smrt opět diskutovaným tématem, především ve vědeckých kruzích. Umírání a smrt přestaly být ve společnosti

⁶³ Srov. ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1, Doba ležících*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-286-0, s.34.

⁶⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 24.

⁶⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 18.

⁶⁶ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 19.

⁶⁷ Srov. STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevěšmavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9, s. 105.

tabuizovanými tématy.⁶⁸ To ale neznamená, že téma smrti přestalo být tabu ve všech rodinách. Smrt je stále pro mnoho lidí částečně přehlíženým tématem. To ukazuje průzkum z roku 2015, ve kterém si devatenáct procent lidí myslí, že se o konci života a umírání ve společnosti rozhodně nemluví dostatečně a čtyřicet devět procent má za to, že se o tématu spíše nemluví, než mluví.⁶⁹ V knize O smrti a umírání je zmíněna myšlenka, že v období válek, kdy umíralo velké množství lidí, se změnil přístup ke smrti. Změna, která vedla k tomu, že se o smrti pokud možno nemluvílo. Co může v dnešní době, kdy smrt není ve společnosti tabu, ale zároveň není preferovaným tématem k rodinnému obědu, udělat pandemická situace nebo válka na Ukrajině? Mohlo by se stát, že tato situace zažene smrt opět do kouta mimo zrak společnosti? Stává se smrt válkou a velkým počtem úmrtí opět skrývaným až tabuizovaným tématem?

Změny v organizaci smrti a zacházení s ní, které probíhaly od 19. století, vrátit nelze. Většina lidí tak dnes umírá v nemocničním zařízení nebo v zařízeních hospicového typu, nikoliv doma. Péče o pacienta ze strany personálu se zlepšuje, například je obecně známo, že člověk není pouze fyzická bytost, ale také sociální, psychologická a spirituální, od čehož se odvíjejí i jeho potřeby.⁷⁰ To, jak jsou jeho potřeby naplňovány, záleží na lékaři, protože je to stále lékař, kdo vládne na smrtelné posteli, nikoliv pacienti.⁷¹ A tak se péče o pacienta liší od zařízení k zařízení a od lékaře k lékaři.

3.2. Smrt v nemocnici, smrt v hospici

„V ČR umírá ročně asi 108.000 lidí, zhruba šedesát pět procent zemře v nemocnici. Ze statistik vyplývá, že velká část je do nemocnice převezena na poslední dny či hodiny života. Průzkumy ale ukazují, že až osmdesát procent lidí si přeje zemřít doma.“⁷² To bylo zmíněno v článku z prosince roku 2019. V současné době stále nejvíce lidí umírá v nemocnicích. Průzkum z roku 2015 ukazuje, že více než devadesát tři procent lidí z řad „laické veřejnosti“ a devadesát šest procent lékařů je přesvědčeno o tom, že rozhodující slovo při výběru terapie má

⁶⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 20.

⁶⁹ Srov. CESTA DOMŮ. *Dříve vyslovená přání, závěrečná zpráva*, Dostupné zde: [Zpráva drive vyslovena prani fin \(umirani.cz\)](#).

⁷⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 21.

⁷¹ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 222.

⁷² Zdravi.euro.cz. *Lékař: V nemocnici potřebují paliativní péči stovky lidí ročně*, 2019, Dostupné zde: [Lékař: V nemocnici potřebují paliativní péči stovky lidí ročně - Zdraví.Euro.cz](#).

lékař, nikoli pacient.⁷³ Jaká péče je pacientovi poskytnuta v českém zdravotnictví postmoderní doby? Zdá se, že přes to že po druhé světové válce a uvědomění si možného problému scientismu v české společnosti stále ve zdravotnictví přetrvává technický přístup k řešení problému, který nemusí nutně znamenat zlo, ale samotný technický přístup z pohledu transkulturní komunikace nestačí. Pacient není pouhou pracovní povinností a je potřeba rozeznávat pacientovu bolest. Bolest fyzickou, psychickou, smutek z přicházející smrti a další bolesti a emoce. To však může být pro zdravotníky nesplnitelný úkol s množstvím pacientů o které se mají starat.

Podobně jako v americkém zdravotnictví spatřuje Timothy Snyder problém ne v přístupu zdravotníků k pacientovi, ale v přístupu zdravotnického systému, spatřuje tato práce jako problematický zdravotnický systém, který je zaměřen na výkon.⁷⁴ Takový systém je byznysem, který nedovolí zdravotníkům reagovat na potřeby umírajících, pokud následují systém. Postmoderní české zdravotnictví je snad s touto problematikou seznámeno a snaží se s ní pracovat. Samotný technický přístup k řešení problému nestačí, je reduktivní. Transkulturní dimenze k řešení problému je pokusem doplnit reduktivní technicistní řešení. Transkulturní dimenze nese duchovní a spirituální rozměr. Není zvnějšku aplikovatelnou metodou, ale osobním přístupem k věcem, k lidem. Medicína je člověku ku prospěchu, ale sama o sobě nestačí. Když se medicína absolutizuje, stane se zlem. Medicína potřebuje transkulturalitu, kterou je možné vidět v následujícím příběhu.

Tento příběh z nemocničního prostředí je znázorněn v Čapkově románu *Povětroň*, na kterém Jan Hojda znázorňuje tři přístupy, jak přistupovat k člověku⁷⁵. Přístup milosrdné sestry by mohl být inspirací a vzorem pro lékaře a sestry dnešního zdravotnictví. Přístup, ve kterém se k člověku přistupuje jako k osobě. Osoba není jen v tom, co je člověk ze sebe schopen udělat, ale ještě intenzivněji se vyjevuje v bezmocnosti člověka. Bezmocnost člověka se často ukazuje na nemocničním lůžku. Nemocniční lůžko je právě to místo, kde by se za pomoci vzájemného vztahu mezi lidmi, mezi pacientem a zdravotníkem, měla ukázat lidská důstojnost.

Vznik hospicového hnutí a koncept paliativní medicíny byly reakcí na kritizovaný přístup lékařů v nemocnicích a zdravotnictví obecně, který byl zmíněn výše.⁷⁶ Hospicová hnutí

⁷³Srov. CESTA DOMŮ. Dříve vyslovená přání, závěrečná zpráva, Dostupné zde: [Zprava drive vyslovena prani fin \(umirani.cz\)](https://www.cestadomu.cz/zprava-drive-vyslovena-prani-fin-umirani.cz).

⁷⁴Srov. SNYDER, Timothy. *Nemocná Amerika: Lekce o zdraví a svobodě*. Paseka, Prostor, 2020, ISBN 978-80-7260-469-2.

⁷⁵Srov. Burda František, Hojda Jan, Karlová Jana, Sokol Jan, Sokolíčková Zdenka. *Člověk jako východisko dialogu kultur*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2013, ISBN 978-80-7405-315-3, s. 50-60.

⁷⁶Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 16.

se v ČR začala poprvé objevovat po roce 1989. Zakladatelkou hospicového hnutí v ČR je MUDr. Marie Svatošová. „*Služba v hospici má zcela jiný styl než služba v nemocnicích, kde je kladený velký důraz na výkon, odbornost a profesionalitu. Profesionalita je samozřejmostí i zde, ale počet pacientů v hospici se nikdy dopředu nenaplňuje a situace, které nastanou, nebudou nikdy stejné.*“⁷⁷ Péče o pacienta v hospici nemůže být limitována určeným časem nebo množstvím zdravotních výkonů. Hospicová služba je být v přítomnosti umírajících lidí s citlivým postojem ke všem okolnostem, které prožívají.⁷⁸ „*Hospic je místo života, kam lidé přicházejí odložit alespoň na chvíli břemena úzkostí spojených s nemocí a s potřebou dojít k nějakému řešení, k cíli. Každý z těchto příběhů vždy nově vede k podstatě naší služby. Žít s nemocnými lidmi realitu nemoci znamená poctivou každodenní službu, naslouchání. Je to vnitřní práce, která se nevejde do žádné kolonky zdravotní a sociální péče. Je to dispozice našeho nitra, zprostředkování síly a tolik potřebné naděje.*“⁷⁹

Komunikace mezi lékařem a pacientem je nesmírně důležitá. Komunikace může být pro lékaře složitá a nesnadná, především pokud se týká zhoršení zdravotního stavu nebo nemožnosti jeho zlepšení. Pro tuto komunikaci jsou důležité upřímnost, vlídnost, rovnost, opora a otevřenost. Přesto že nemocní očekávají povzbuzení a naději na uzdravení, pouze na pravdivých informacích je možné dál stavět.⁸⁰ Rozhovory o smrti mohou být rozhovorem s náboženskou dimenzí, jindy zase bez ní, tak jako tak se rozhovor o smrti dotýká hloubek lidského života, které vyvolávají silné emoce, pláč a zoufalství.⁸¹ Rozhovory s nemocným nejsou příležitostí k misijnímu převratu nemocného. Rozhovory, které jsou s pacienty vedeny, nejsou stavěny na hrdinství, ale naopak předpokládají sklonění se k pacientově bolesti a prožití této bolesti společně s ním. Na péči o nemocné je zásadní bezpodmínečná úcta k osobě a vnitřnímu světu nemocného.⁸² Naslouchat a být tu pro nemocného, i když mu třeba zrovna nerozumím. Důležité je pacientovi naslouchat, přijmout ho a být k němu otevřený a opravdový, tak jak popisuje ve své knize Rogers.⁸³

⁷⁷ SIEBEROVÁ, Jana. *Naděje na konci cesty*. Praha: TRITON, 2018, ISBN 978-80-7553-531-3, s. 61.

⁷⁸ Srov. SIEBEROVÁ, Jana. *Bůh je můj životní program*. Praha: TRITON, 2021, ISBN 978-80-75553-004-2, s. 95.

⁷⁹ SIEBEROVÁ, Jana. *Naděje na konci cesty*. Praha: TRITON, 2018, ISBN 978-80-7553-531-3, s.37.

⁸⁰ Srov. SIEBEROVÁ, Jana. *Bůh je můj životní program*. Praha: TRITON, 2021, ISBN 978-80-75553-004-2, s.84.

⁸¹ Srov. SIEBEROVÁ, Jana. *Proč máme strach ze smrti?* Praha: TRITON, 2019, ISBN 978-80-7553-654-9, s.35.

⁸² Srov. OPATRŇÝ, Aleš. *Spirituální péče o nemocné a umírající*. Pavel Mervart, 2017, ISBN 978-80-7465-269-1, s. 94.

⁸³ Srov. ROGERS, Carl R. *Způsob bytí: Klíčová témata humanistické psychologie z pohledu jejího zakladatele*. Portál, 2014, ISBN 9788026205975. s. 37.

3.3. Současná podoba pohřebnictví

Jestliže existuje představa o dobré smrti, existuje i dobrý pohřeb? A jakým cílům má dobrý pohřeb sloužit? Pohřby mají mnoho cílů, a i celou řadu důsledků.⁸⁴ Pro koho se vlastně pořádají pohřby? Pro zesnulé, nebo pro pozůstalé? Až do 19. století vycházel základní model pohřebního obřadu z křesťanských myšlenek a jejich církevní symboliky.⁸⁵ Do jisté míry se však také opíral o nábožensko-magické rituály, jejichž funkcí bylo překonat strach z nečisté síly dosud nepohřbeného mrtvého i lítost z jeho smrti, ulehčit mu odchod na onen svět a prokázat poslední poctu. Rituální praktiky tak plnily dvě skupiny úkolů, a to pověreční a kultovní, a také sociálně-právní a společenskou. Rituály dříve zahrnovaly téměř všechny aspekty života.

Pokud by pohřeb sloužil pouze pro zesnulé ve smyslu zajištění důstojného odchodu ze světa živých a pro ovlivnění posmrtné existence, ztrácel by v postmoderní sekularizované době pohřeb na významu. Protože ve chvíli, kdy by nebyla víra v posmrtnou existenci mrtvého, nebyl by důvod ani pořádat pohřeb.⁸⁶ Přesto se pohřby pořádají. Zásadním se stává moment rozloučení pozůstalých se zesnulým. Pohřeb by měl oslavovat život, utěšit pozůstalé a usnadnit překonání smutku.⁸⁷ Ale i tak se pozůstalí často pohřbům vyhýbají.⁸⁸ Jako důvody pro nekonání pohřbu jsou v knize Olgy Nešporové uváděny přílišná teatrálnost, nadměrné emocionální zatížení, ekonomická nákladnost, absence či nedostatek smyslu obřadu.⁸⁹ Nejzásadnějším důvodem pro nepořádání obřadu bude psychické neuspokojení potřeby pozůstalých. Pohřby by tedy měly být především dostupné, smysluplné a důstojné. Sekulární obřady zavedené během komunismu oslavující práci mrtvého pro socialistickou společnost nejsou lákavé. Stejně jako tradiční křesťanský obřad ve společnosti s nízkým procentem aktivních věřících a velkým procentem proticírkevních tendencí. Existují v ČR nové formy sekulárních obřadů, ve kterých by měli pozůstalí možnost realizovat smysluplnost rozloučení? Jaké existují možnosti obřadů a pohřbů v ČR?

⁸⁴ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s.234.

⁸⁵ Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 225.

⁸⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 210.

⁸⁷ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 230.

⁸⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 199.

⁸⁹ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 200.

V prvním tisíciletí byly na území České republiky známy dva typy ukládání lidských těl, a to kremace a inhumace.⁹⁰ S křesťanstvím se prosazovala více inhumace. V průběhu 20. století se stala nejběžnější kremace. První návrhy kremací pochází ze 17. století, ale křesťanské hnutí je v celoevropském hnutí záležitostí až druhé poloviny 19. století, a souvisí s odporem intelektuálů vůči římskokatolické církvi.⁹¹ Hlavními argumenty pro kremaci byly hygienické, sociální a modernizační důvody. Na sklonku 80. let byla stavěna krematoria sloužící jako továrny na spalování mrtvol. Byla stavěna bez obřadní síně. V čemž se opět ztrácí smysl pohřebního obřadu. Přesto popularita krematorií rostla, možná především v důsledku sekularizace nebo z důvodu podpory komunismu.

Tato práce spatřuje rozdíl mezi tradičním, typickým a alternativním způsobem pohřbívání v postmoderní společnosti. Tradiční způsob je znám spíše z dob minulých.⁹² Bývá obvyklý pro vesnice a vesměs jde o pohřeb křesťanský. Tradiční pohřeb se koná na třech místech, a to v domě zemřelého, v kostele a na hřbitově. Je časově nejdelší i nejnáročnější. Součástí pohřbu je průvod. Se zesnulým se dříve chodili loučit všichni sousedé i ti, kteří s ním byli znepřáteleni. Což souvisí s tím, že pohřby byly dříve více otázkou společenskou, tíhly více ke kolektivismu než k individualismu, jak tomu bývá dnes.⁹³ K tradičnímu způsobu pohřbívání také patří zpěv a oslava.⁹⁴ „*Uložením do rakve, vybavením nebožtíka vším, co mohl podle lidové víry na onom světě potřebovat a co ho mělo definitivně oddělit od tohoto světa, modlitbami a dalšími úkony se završila etapa, vyčleněná k rozloučení se se zemřelým, ke splnění společenských povinností a k jeho předání zemi, ze které obrazně řečeno vzešel. Vše bylo připraveno k poslední společné cestě.*“⁹⁵ Tradiční pohřeb se, jak už bylo zmíněno, odehrával na třech místech, jimiž byly domov, kostel a hřbitov. Mnoho přechodových rituálů se odehrávalo na prahu domu, který byl vnímán jako předěl dvou časoprostorů.⁹⁶

⁹⁰ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 111.

⁹¹ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 116.

⁹² Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 141.

⁹³ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 171.

⁹⁴ Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 219.

⁹⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 224.

⁹⁶ Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 228.

Sekulární pohřební obřad se koná v síních krematoria.⁹⁷ Tento obřad je typickým obřadem a součástí postmoderního pohřbívání. V krematoriu zahrají skladby, pronese se řeč s poděkováním, která obvykle není dlouhá, a obřad končí tím, že zajede rakev se zesnulým. Současným trendem je krácení smutečních proslovů i obecný úbytek tohoto typu obřadů. Tuto skutečnost bychom mohli interpretovat jako (post)moderní snahu o urychlení smuteční fáze rozloučení se se zesnulým. Na stránce *Pohřeb.cz*⁹⁸ je uvedeno, že v České republice přibývá zpopelnění bez obřadu. Co to znamená, a proč je obřad důležitý? „*Pokud si mrtvé představujeme jako věci pak mají uspěchané nebo zkrácené pohřby smysl, ale pokud si představujeme zesnulé jako lidi, kteří provádějí hluboký a tajemný přechod, pak zkonstruuje pohřby, které si vezmou svůj čas a stanou se příležitostmi pro přebývání s mrtvými.*“⁹⁹ Takový důvod by se dal použít pro pohřby pořádané pro zesnulé. Jak bylo uvedeno výše, pohřby jsou ale v postmoderní době důležité také pro pozůstalé.

Moderní odpovědí na důvod pro pohřeb by mohlo být to, že má urychlit smutek.¹⁰⁰ Důležité na pohřbech a obřadech je to, že reagují na psychologické, filozofické a sociální potřeby člověka. Signifikantní potřebou člověka v souvislosti se smrtí je vyjádřit své emoce, truchlit. Projevy truchlení mohou být různé a truchlení může začít ještě dřív, než umírající zemře. Truchlení se může lišit u mužů a žen. Muži mívají často tendenci smutek popírat. „V psychoterapeutických kruzích získává nevyjádřený zármutek a jeho vliv na život „přeživšího“ stále větší pozornost. To, co se dříve považovalo za chronickou depresi, nemoc srdce, rakovinu, post-traumatickou stresovou poruchu, sníženou imunitu, únavu, nekontrolovatelnou zuřivost, závislost, sklony k sebevraždě nebo mentálnímu ponížení, se dnes rozpoznává jako „prodloužený nebo komplikovaný zármutek.“¹⁰¹ Autor knihy *Vůně deště v prachu: Zármutek a Chvála*, Martin Prechtel říká, že nevyjádřený smutek se vyplaví na povrch později, často jako komplikovaná závislost, obvykle na alkoholu.¹⁰² Čímž se ukazuje důležitost truchlení a pohřebního obřadu, ve kterém nám profesionálové mohou pomoci vyjádřit náš smutek,

⁹⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2, s. 159.

⁹⁸ Srov. *Pohřeb.cz*. Jaký druh smutečního obřadu zvolit, 2011, Dostupné zde: <https://www.pohreb.cz/jaky-druh-smutecniho-obradu-zvolit>.

⁹⁹ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s. 243.

¹⁰⁰ Srov. GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752, s.278.

¹⁰¹ GROFOVÁ, Kateřina. *Neprožitý zármutek: Ztracené umění lamentu*, 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/neprozity-zarmutek-ztracene-umeni-lamentu>.

¹⁰² Srov. GROFOVÁ, Kateřina. *Neprožitý zármutek: Ztracené umění lamentu*, 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/neprozity-zarmutek-ztracene-umeni-lamentu>.

rozloučit se důstojně se svým blízkým, doprovodit ho ke břehu řeky, nechat ho jít a začít novou kapitolu našeho života.

Truchlení má mnoho podob a v období smutku je strukturováno konáním různých obřadů a zvyků. Například Kateřina Černá Grofová na stránkách *Na konci dechu* překládá text Jane Burns, která píše o lamentování jako o způsobu truchlení, vyrovnání se se smrtí toto: „*Lamentování je šamanský (pohanský) rituál pro zemřelé i pro pozůstalé. Pohybují se na paralelních cestách a každý z nich může uvíznout mezi světem, který byl kdysi (a kým kdysi byli) a světem, kde musí žít nyní (a kým musejí být)*“¹⁰³. Smutek však není jediná emoce, kterou může pozůstalý prožívat. Od pohřbu se očekává, že bude reflektovat všechny emoce, které mohou pozůstalí prožívat.

Alternativní způsoby pohřbu vycházejí z kontextu postmoderní doby, jejího životního stylu a přístupu ke spiritualitě. Můžeme je definovat jako výrazně individualizované, vycházející z konkrétních, osobních potřeb pozůstalých spíše než z hlouběji ukotvené tradice. Zároveň je pro ně signifikantní snaha o překročení daností vnímaných jako společenské konvence a stereotypy. Na to, jaký pohřeb a obřad si člověk zvolí, má vliv několik faktorů, jako jsou věk, pohlaví, vzdělání, lokalita, náboženství. Tyto alternativní způsoby pohřbu se snaží pracovat s emocemi, s truchlením a se správným doprovázením pozůstalých. „*Česko je kremační velmocí. Podle Asociace pohřebních služeb probíhá devadesát sedm procent pohřbů zpopelněním. Mnoha pozůstalým však hrst chladného popela v urně uložené v kolumbáriu nestačí. A to je jeden z důvodů proč poptávka po alternativních pohřbech roste,*“ říká Blanka Dobešová, zakladatelka přírodního hřbitova v pražských Ďáblicích, kde se popel ukládá ke kořenům stromů.¹⁰⁴ V dnešní moderní společnosti se některé skupiny rituálů a ritualizovaného chování z našich životů pomalu vytrácejí, jiné se transformují do nových podob a významů, avšak jejich původní smysl, spojený s funkcemi socializačními, stabilizačními, zůstává.

Alternativní způsoby pohřbívání reagují na současnou postmoderní situaci a umožňují promlouvat naše představy o nadpřirozeném a posvátném. Jsou reakcí na bezobřadní pohřby v krematoriu a poskytují stejnou smysluplnost obřadu jako křesťanské pohřby pro lidi bez křesťanského vyznání. Alternativní pohřby reagují na hodnoty jednotlivých lidí a podporují návrat smysluplnosti pohřbů. Kateřina Černá Grofová na stránkách *nakoncidechu.cz* sdílí příběh Jaka Seniuka, který zvolil alternativní způsob pohřbu, a to přírodní pohřeb.¹⁰⁵

¹⁰³ GROFOVÁ, Kateřina. *Neprožitý zármutek: Ztracené umění lamentu*, 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/neprozity-zarmutek-ztracene-umeni-lamentu>.

¹⁰⁴ E15 Magazin. *Jak dosáhnout nesmrtelnosti*. Praha: CZECH NEWS CENTER, a. s., 2021, s. 49.

¹⁰⁵ Srov. GROFOVÁ, Kateřina. *Zemřít jinak: Příběh přírodě-blízkeho pohřbu*. 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/zemrit-jinak-pribeh-prirode-blizkeho-pohrbu>.

Z mnoha textů je patrné, že tématem smrti jsou přitahovány hlavně ženy, a že jsou to právě ženy, které byly a stále bývají hlavními aktérkami kolem smrti. I v knize Alexandry Navrátilové je psáno, že o zemřelé tělo se starala především žena.¹⁰⁶ Pro většinu společností je smrt signifikantní událost, proto je jí věnována určitá pozornost a jsou vymezena pravidla, podle nichž se po úmrtí člověka členové společnosti mají chovat. Například pravidla pro to, jak po smrti nakládat s lidským tělem, od úmrtí až do pohřbu. Zemřelé tělo bylo chápáno jako nečisté, vzbuzovalo strach, a proto byl přesně daný postup, co se po smrti s tělem bude dít a jak by mělo být pohřbeno. „Při kontaktu s mrtvým hynou lidé, rostliny zvířata a všechny předměty, které přišly s mrtvým do styku.“¹⁰⁷ S mrtvým se v minulosti zacházelo jako se živým a byla tu snaha zajistit mrtvému materiální i duchovní pohodlí.¹⁰⁸

Jak je s mrtvým tělem nakládáno dnes? Používají se igelitové pytle, a jestli ano, jsou důstojné? Kdo se o tělo zemřelého stará? Umírání a pohřbívání těla obnáší rituály a obřady, které lze rozdělit na ty, které se konají před smrtí a na ty posmrtné.¹⁰⁹ Rituály spojené s péčí o tělo patří mezi rituály posledního rozloučení. V dnešní době lidé, jak bylo zmíněno výše, zapomněli na umění umírat, a tak i zapomněli na to, jak se po smrti o tělo postarat. O mrtvé tělo se tak většinou starají lidé v nemocnicích nebo pohřebních službách. Jak už bylo uvedeno výše, devadesát sedm procent lidí je zpopelněno, tedy po smrti čeká tělo kremace. A to, co se děje po smrti s popelem, je velice individuální otázka. Přesto že lidé v postmoderní společnosti příliš nepřemýšlejí o smrti, alternativní způsoby pohřbu začínají být čím dál tím známější. Výše zmíněný magazín E15 také popisuje nové alternativní způsoby, jak po smrti naložit s lidským tělem, jako je například přetvoření popela v půdu, použití popela jako hnojivo pro strom, nebo základ pro korálový útes.¹¹⁰ V těchto alternativních způsobech možná lidé hledají smysluplnost pohřbu, která pro některé byla ztracena mnoha okolnostmi. Clarke ve své knize *Osoba a bytí* popisuje pět momentů, které charakterizují lidskou přirozenost. První bod tvrdí, že součástí lidské přirozenosti je bytostné spojení duše a těla, tedy jednota¹¹¹. Proto je důležité, aby přístup k lidskému tělu po smrti a způsob jeho uložení, ať už je jakýkoli, byl důstojný, stejně jako by měl být důstojný přístup k člověku po celou dobu jeho života.

¹⁰⁶ Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 208.

¹⁰⁷ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 208.

¹⁰⁸ Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 213.

¹⁰⁹ Srov. NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2. s. 109.

¹¹⁰ E15 Magazín. *Jak dosáhnout nesmrtelnosti*. Praha: CZECH NEWS CENTER, a. s., 2021, s. 49-51.

¹¹¹ Srov. CLARKE, W. Norris. *Osoba a bytí*. Krystal OP, 2007, ISBN 978-80-7195-170-4, s. 42.

Podle Mary Douglasové existuje něco jako sociální tělo, které pomáhá vymezovat to, jak je vnímáno fyzické tělo.¹¹² Sociálním tělem Douglasová rozuměla společnost jako nadindividuální fenomén, jenž soustavou významů determinuje, jak bude vnímáno tělo a tělesné stavy. „*Fyzické tělo tudíž představuje mikrokosmos, v němž se zrcadlí společnost jako celek.*“¹¹³ To, jak se po smrti zachází s tělem, je tedy podle Mary Douglasové ovlivněno především kulturními hodnotami. V minulosti bylo mrtvé tělo často vnímáno jako nečisté z náboženského pohledu, například v souvislosti s možností posedlostí těla zlými silami. Pro péči o mrtvé tělo byla vždy předem stanovena pravidla zacházení, často byli pro péči o mrtvé tělo stanoveni určití pečující. I v dnešní době mají pozůstalí z mrtvého těla často strach, a proto ho mohou vnímat jako nečisté, ne z důvodu dezinfekční čistoty, ale z jiných důvodů, čímž se potvrzuje, že čistota a nečistota jsou sociálními konstrukty reagujícími na kontext. Pro pozůstalé může být velmi důležité vidět mrtvé tělo blízkého čisté, což znamená především opečované, omyté, oblečené, s podvázanou bradou, a květinou v ruce. Fyzické tělo je tedy sociálním a kulturním tělem, které ovlivňuje pohled na to, jak by se o něho lidé měli starat. Vzhled těla a péče o něj ovlivňují celkový pohled na smrt a umírání.

¹¹² Srov. DOUGLAS, Mary. *Čistota a nebezpečí*. Malvern, 2014, ISBN 978-80-87580-91-2, s. 20.

¹¹³ DOUGLAS, Mary. *Čistota a nebezpečí*. Malvern, 2014, ISBN 978-80-87580-91-2, s. 20.

4. Výzkumná část

4.1. Zvolené metody

V rámci práce byla zvolena kvalitativní metodologie. Ve výzkumné části byla snaha o zachycení interpretace toho, jak jednotliví participanti výzkumu přistupují k dané problematice. Tedy jakým způsobem participanti přistupují ke smrti z pohledu doprovázejících, věnujících se doprovázení na profesní úrovni. Kvalitativní metodologie se proto jeví pro zvolené téma jako obzvláště vhodná, protože umožňuje proniknutí do vnitřních hodnotových východisek participantů. Projekt mimo jiné směřuje k reflexi spirituality spojené s přechodovými rituály, a proto by byla data čistě kvantitativní povahy nevyhovující a nevyovídající.

V rámci kvalitativní metodologie jsou data pro výzkum získávána pomocí polostrukturovaných rozhovorů. Kvalitativní výzkum je v porovnání s kvantitativním zaměřen na menší skupinu lidí, a právě prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů je možné zaměřit se na hlubší poznání. Získaná data jsou jedinečná. Zobrazují myšlenkový svět jednotlivých participantů, a tak se nedají zobecňovat, což je do jisté míry limitující. Data jsou ale zároveň validní. To znamená, že odpovídají realitě. Zvolená forma polostrukturovaného rozhovoru zároveň umožňuje dostatečně flexibilní volbu při otevírání nových témat.

4.2. Cíl výzkumu a výzkumné otázky

Navzdory výraznému rozvoji paliativní péče, který v posledních letech zaznamenáváme, zůstává téma smrti a umírání stále na okraji zájmu české společnosti. S daným tématem se nepojí pouze lékařská, sociální a spirituální péče o umírající, ale i doprovázení pozůstalých a jejich vyrovnavání se s odchodem blízkého člověka. Právě na poslední zmíněné téma je práce zaměřena. Jejím hlavním cílem je v dílčích sondách zmapovat možné přístupy a způsoby vyrovnavání se s odchodem blízkého člověka v české společnosti. Na smrt je v práci pohlíženo jako na přechodový rituál. Oborově proto bude práce vycházet z perspektivy kulturní a sociální antropologie, pro niž představuje studium rituálů jedno z hlavních témat zájmu. Práce se zaměřuje na proměnu náboženství a spirituality v souvislosti s jejím vlivem na přístup člověka ke smrti nebo k samotné proměně způsobu rituální praxe. Pozornost je věnována jak tradičním podobám, se kterými přicházejí tradiční náboženství a etablovaná církevní společenství, tak rituálům a spiritualitám alternativním, vycházejícím z postmoderních eklektických přístupů.

V souladu s cílem práce je stanovena i její hlavní výzkumná otázka: Jaké jsou hlavní faktory ovlivňující podobu současného přístupu ke smrti a umírání v České republice? V rámci této hlavní výzkumné otázky se práce zaměří na dílčí témata:

- Praxe a zkušenosti doprovázejících.
- Umírání v postmoderní době.
- Rituály posledního rozloučení.
- Vztah mezi antropologickou představou o člověku a smrtí.

Pro práci byl stěžejní první pilotní rozhovor, který pomohl ujasnit si otázky a jejich strukturu. Participantům nebyly otázky kladeny strukturovaně, ale v průběhu výzkumu se měnily. Vývoj rozhovoru záležel především na participantovi. Připravené otázky sloužily spíše jako pomocné okruhy. Mnoho otázek nemuselo být položeno, protože na ně participant odpovídal již v rámci jiné otázky, a někdy nebyla otázka položena z důvodu nevhodnosti v rámci dané situace. Rozhovory byly vedeny spíše v neformálním duchu.

Připraveno bylo základních třicet tři otázek, ale v průběhu výzkumu byly otázky podle kontextu výzkumu a podle vhodnosti otázek přidávány, odstraňovány a měněny. V případě polostrukturovaného rozhovoru bylo možné se na jisté informace doptávat a zjistit určité informace v rámci neformálního rozhovoru před samotným výzkumem i po něm.

Jak je patrné níže v příloze, rozhovory byly rozděleny do čtyř podtémat. Otázky uvedené v prvním podtématu se týkaly participantovy práce, zkušeností a spirituality. Druhé podtéma pak bylo zaměřeno na současnou podobu umírání v České republice, přesněji na to, jak participant vnímají proces umírání a jaký vliv mají na smrt člověka nemocnice, věda a technika. Třetí podtéma se soustředí na rituální praxi související s umíráním a smrtí, a to především na rituály posledního rozloučení. V rámci tohoto podtématu bylo zjišťováno, jaké možnosti rituální praxe spojené se smrtí v současné době v České republice existují, a zda participant vnímají proměnu těchto možností v průběhu jejich životů. Poslední, čtvrté podtéma se věnuje otázkám, týkajícím se vztahu mezi antropologickou představou o člověku a o smrti.

4.3. Respondenti a lokalita

Pro výzkum byla nejdůležitější subjektivní perspektiva z pohledu doprovázejících, ale za doprovázející nejsou považováni laici, jako například členové rodiny nebo přátelé, ale doprovázející, kteří se doprovázení věnují na profesní úrovni, tedy lidé, jejichž profese

s doprovázením souvisí. Jako příklad lze uvést zdravotní sestry, psychology, sociální pracovníky i další podobná zaměstnání. Jediným kritériem pro výběr participantů byla tedy jejich profese, která musela souviset s doprovázením.

Ve výzkumném vzorku byla snaha o zachování rovnoměrného poměru mezi jednotlivými profesemi. Z celkového počtu 15 participantů pracuje šest respondentů v oblasti zdravotnictví, čtyři v sociálních službách, dva jako doprovázející a tři jako psychologové. Dále byla snaha vybírat participanty z nejrůznějších lokalit a institucí, a to za účelem různosti popisu jednotlivých procesů. Participantů pocházeli z různých regionů České republiky, výzkum proběhl např. v Praze, Brně, Olomouci, v Hořicích a několika dalších menších městech. Rozhovory byly vedeny především v nemocnicích a hospicích.

V nemocnicích a hospicích navštívených výzkumníci vládla přátelská, pozitivní, pečující atmosféra, jež přinášela pocit bezpečí. Přesto že některé hospice byly součástí budovy, která byla budovou nemocnice, v atmosféře mezi nemocnicí a hospicem vidí výzkumnice rozdíl. Zdravotní sestry a ostatní pracovníci hospice měli v těchto prostorech navštívených výzkumníci pouze něco jako kancelář. Výzkumníci byl navštíven i kamenný hospic s pacienty, avšak s pacienty se výzkumnice nesešla. Ústředny mobilních hospiců, ať už v samostatných budovách, nebo jako součást nemocnice působily více rodinně, než jak na výzkumnici působí běžná návštěva nemocnice. V nemocnici, ať už jde o čekárnu, nebo samotné kanceláře jednotlivých lékařů, působí velice sterilně a vážně, zatímco místnosti hospice byly více barevné, vybavené pohodlnými křesílky či gaučem, psacím stolem s monitorem a židlí, obrazy na zdech, s několika květinami a s rychlovarnou konvicí, a tedy i možností dát si čaj nebo kávu. Součástí prostorů mobilních hospiců jsou také místnosti se zdravotnickými pomůckami a zařízeními, jež jsou pacientům hospice v případě potřeby darovány domů. Hospice také měly místnost, která byla něco mezi kuchyňkou a kavárnou, s podlouhlým stolem a několika židlemi, kde se scházeli pracovníci hospice, ať už ke společné snídani, nebo třeba k poradě. Přesto že sestřičky byly oblečeny v tradičních bílých nebo nazelenalých oděvech zdravotnického personálu, ostatní pracovníci jako třeba sociální pracovníci a jiní pracovníci, byli oblečeni v různých neformálních, barevných oděvech. Mezi pracovníky panovala pozitivní, přátelská atmosféra, stejně jako mezi výzkumníci a respondenty výzkumu.

Do výzkumného vzorku byli zahrnuti muži i ženy. Nejčtenější zastoupení měli participanté ve věku mezi 40 až 50 lety. Věk však nebyl rozhodujícím prvkem pro výběr participantů. Shoda věkového průměru pravděpodobně souvisí s nutností jisté vyzrálosti a zkušeností, které zkoumaná činnost vyžaduje. Uskutečnění výzkumu bylo předběžně domluveno před začátkem teoretického zkoumání, a to jak s vedoucím instituce, jehož souhlas

výzkumnice považovala za nutný získat, tak se samotným participantem. Dotazování většinou probíhalo v důvěrně známé instituci participantů, kde vykonávali svou profesi. Tím se výzkum snažil dosáhnout otevřenějších odpovědí. Výzkum byl často veden nad kávou nebo čajem v kuchyňce, kavárně nebo kanceláři dané instituce.

Výzkum byl proveden s patnácti participanty. Z jedné třetiny participantů byla cítit mírná nervozita na počátku rozhovoru, která však v průběhu rozhovoru odezněla. Anonymita participantů byla dodržována, jak v průběhu výzkumu, tak i po něm. Identita participantů je známá pouze výzkumnici. Anonymita výzkumu předpokládala otevřenější odpovědi respondentů, přinejmenším snahu respondentů o odpovědi na těžká témata. Anonymita je zároveň součástí etického kritéria výzkumu.

4.4. Etika výzkumu

V rámci výzkumu existují etická pravidla pro výzkum, to jsou standardy a doporučení, která by měla být v rámci výzkumu dodržena.¹¹⁴ Mezi zásady etického jednání při výzkumu patří informovaný souhlas, kterým zúčastněná osoba potvrzuje svůj souhlas s účastí ve výzkumu. Tento výzkum užil informovaného souhlasu, ve kterém byl jasně daný účel a použití výzkumu, a to výzkum jako součást budoucí diplomové práce, a zároveň pro specifický výzkum s výstupem v podobě odborného článku. Výzkum tedy slouží pouze vědeckému, odbornému účelu na akademické půdě. Participantů byli seznámeni s tématem diplomové práce, tedy i s tématem výzkumu. V rámci výzkumu tak nebyly zatajeny žádné skutečnosti. Informovaný souhlas se zavazuje k anonymitě participantů. Vyplněním formuláře a podpisem participantů potvrdili dobrovolnou účast na výzkumu, souhlasili s nahráním, přepisem a analýzou rozhovoru. Dále informovaný souhlas participantům umožňuje anonymitu a možnost odstranění kterýchkoli jimi sdělených informací v průběhu celé doby výzkumu, jakož i po výzkumu v době zpracovávání dat. Anonymita by měla sloužit jako důvěryhodný, bezpečný prostor pro zodpovězení emočně citlivých otázek, nebo se naopak nevyjádřit, aniž by někdo zjišťoval proč. Participantů mají právo neodpovídat na otázky, kdykoli odstoupit z výzkumu, nebo požádat o zkontrolování výzkumu včetně výsledné práce. S výslednou prací participantů mohou a nemusí souhlasit. Jestliže nesouhlasí, pak by měl výzkumník jejich námítky zpracovat do výsledné práce.

¹¹⁴ Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 155.

Etické otázky výzkumu se týkají také reciprocity, která ukazuje vzájemný vztah výzkumníka s účastníky na výzkumu a potřebu výzkumníka recipročně reagovat. Participanti často očekávají určitou reciproční pomoc od výzkumníka, a také výzkumník se často cítí být zavázán pomoci participantům za jejich ochotu. V rámci tohoto výzkumu mělo poděkování za spolupráci podobu malé pozornosti. Chovat se eticky při výzkumu znamenalo chovat se morálně správně, podle obecně přijatých, profesionálních zvyklostí. Například byla snaha nevystavovat respondenty stresu, nedůstojnému jednání nebo jakémukoli nebezpečí. Výzkum by neměl obsahovat emocionální nebo sugestivní výrazy, kterými by mohl ovlivňovat participanta nebo samotný výzkum.

Etická problematika tohoto konkrétního výzkumu pak spočívá v tom, že se výzkum zabývá umíráním a smrtí, a jedná se tedy o velice osobní a emocionální téma. V rámci rozhovoru bylo možné sdílet osobní zkušenosti doprovázení umírajících. Proto že se jedná o citlivé a osobní téma, bylo potřeba nechat rozhovor přirozeně plynout, bez vnějších zásahů, které by narušovaly přirozenou plynulost sdílení. Bylo zapotřebí citlivého a důstojného přístupu, v jehož rámci, rozhovor plynul nenásilným tempem, které určoval participant společně s výzkumníci. Důležité bylo také dodržení anonymity participantů, ale také ostatních lidí, o nichž byla v rámci rozhovoru vedena konverzace. Důležité je brát v potaz vzájemný vztah participanta a výzkumníka, kteří se navzájem vždy ovlivňují a ovlivňují i výsledný výzkum. Účast participanta ve výzkumu není nikdy pouze účastí, ale spoluprací. Kirsten Hastrup formuluje vztah mezi výzkumníkem a participantem a jejich vzájemnou interakci jako dialogickou,¹¹⁵ což má dopad také na etické jednání.

4.5. Limity výzkumu

Před zahájením výzkumu se samotné uskutečnění rozhovorů zdálo být problematické. Několik oslovených participantů odmítlo se na výzkumu podílet a někteří participanté ochotní se na výzkumu podílet nakonec schůzku zrušili. Dohromady se tak výzkum neuskutečnil se šesti participanty. Důvod neuskutečnění rozhovoru nebyl participanty uveden, a ani nebyl výzkumníci vyžadován. U vzdálenějších lokalit bylo problematické naplánovat čas a místo uskutečnění schůzky. Mnoho institucí a participantů však projevilo ochotu, a dokonce nabídli možnost jednodenního ubytování v instituci, a to za účelem usnadnění uskutečnění rozhovoru. Tato možnost však ze strany výzkumnice nebyla využita.

¹¹⁵ Srov. HASTRUP, *Kirsten. A passage to anthropology: between experience and theory*. London: Routledge, 1995, ISBN 9780203352250, s. 47.

Limitem rozhovoru byla v některých případech jeho obsáhlost. Nejdelší rozhovor trval dvě hodiny a čtyřicet pět minut. Průměrně trvaly rozhovory přibližně hodinu a půl až dvě hodiny. Dlouhý rozhovor na náročné téma může ovlivnit participanta i výzkumníka. Ve dvou případech se ke konci rozhovoru začala na participantech podepisovat únava. Na výzkumnici se začala projevovat únava, když vedla dva rozhovory v rámci jednoho dne, proto byly nadcházející rozhovory plánovány do rozdílných dnů.

Tři z patnácti rozhovorů probíhaly v kavárně, která byla poměrně hlučným prostředím s negativním dopadem na průběh rozhovoru. V hlučném prostředí bylo těžké se soustředit a hlouběji se ponořit do náročného tématu, kterému se tento výzkum bezesporu věnuje. Stejně jako bylo v hlučném prostředí problematické zajistit prostor vhodný pro sdílení osobních zkušeností. Pro výzkum proto byla vhodnější klidnější místa, mezi něž lze zařadit kanceláře, zasedací místnosti, kuchyňky nebo hřbitov. Kanceláře a kuchyňky byly asi nejvhodnějším prostředím i z hlediska přístupu participantů, kterým důvěrně známé prostředí umožňovalo větší otevřenost a uvolněnost. Klidná a uvolněná místa tak měla pozitivní dopad na výzkum.

Vzhledem ke zvolenému tématu, které je velice subjektivní, je potřeba mít na paměti možnost rizika ohrožujícího validitu výsledků, tj. reaktivitu, tedy možné zkreslení ze strany výzkumníka, případně zkreslení ze strany účastníků.¹¹⁶ Reaktivita může ovlivnit procesy, na něž je výzkum zaměřen. Výzkumník je totiž pozorovatel, který do výzkumu přináší své subjektivní myšlenky, teorie nebo předsudky, jimiž může ovlivnit celý výzkum. Proto je pro výzkum důležitá reflexivita, jejíž pomocí výzkumník přiznává svou subjektivitu.¹¹⁷ Vyhodnotí tak informace o sobě, jež se týkají výzkumu a které potenciálně mohly výzkum ovlivnit, tím nabídne čtenáři možnost kritického zamyšlení se nad úlohou výzkumníka. Díky tomu by měl být výzkumník schopen reflektovat vlivy své přítomnosti na participanty.

4.6. Reflexe výzkumníka

Výzkumnice byla v době výzkumu třiaadvaceti letou studentkou, jak tato skutečnost ovlivnila výzkum, vztah s respondenty a jejich otázkami? Genderová identita nebyla v souvislosti s tématem práce pro výzkum překážkou, ani nevyvolávala u respondentů otázky po důvodu zájmu výzkumnice o téma smrti. Naopak zájem ženy o téma smrti je vnímán jako přirozený. Ženy byly a jsou často vnímány především v souvislosti se svým posláním „být

¹¹⁶ Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2016, ISBN 80-7367-040-2, s. 148.

¹¹⁷ Srov. SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha: Karolinum, 2014, ISBN 9788024625676, s. 127.

matkou“ především jako pečovatelky, opatrovnice, vnímavé a citlivé bytosti, proto zájem o téma smrti, které velice souvisí s péčí, empatií a nasloucháním, nepředstavuje nic překvapivého. Jak už bylo v práci dříve zmíněno, ženy od nepaměti přitahuje téma smrti a jsou také hlavními aktérkami kolem smrti. Zájem výzkumnice jako ženy o téma smrti nebyl vnímán jako nepřirozený a nevyvolával v respondentech žádné otázky.

To, co v respondentech vyvolávalo otázku po důvodu zájmu výzkumnice o toto téma, byl věk. Jak bylo zmíněno výše, vnímání ženy souvisí také s vnímáním ženy jako matky. Výzkumnice, jakožto tři a dvacetiletá studentka, „*nematka*“, byla do jisté míry pravděpodobně vnímána spíše jako dívka než žena, a proto byli respondenti mile překvapení a zvědaví, proč se výzkumnice o téma smrti zajímá. Věk výzkumnice nebyl překážkou pro výzkum, naopak bylo na respondentech vidět nadšení, že se tak mladý člověk o téma smrti zajímá.

Téma smrti bylo zvoleno, protože výzkumnice cítila důležitost zabývat se otázkami smrti, tato zkušenost plynula z pocitu nedostatečného zájmu okolí o toto téma. Stejně jako v mnoho dalších rodinách, nepatří ani v rodině výzkumnice téma smrti k diskutovaným tématům. Téma smrti je tabu v mnoha rodinách, což může mít negativní dopad jak na jednotlivé členy, tak na rodinu jako celek. Téma smrti se netýká pouze jednotlivce, ale celého společenství, ve kterém člověk žije. Důvodem výzkumu bylo získat odpovědi na otázky týkající se smrti, nejen pro samotnou výzkumnici, ale poskytnout veřejnosti možnost si na otázky najít odpověď tím, že se o téma smrti začne více zajímat.

Důležitým aspektem sebereflexe výzkumnice shledává svou citlivou povahu, která se v průběhu výzkumu ukazovala v podobě projevoování emocí, například pláčem. Pláč byl vnímán jako přirozená součást rozhovoru, který se dotýká citlivých a emotivních vyprávění, ať už plakal respondent, či výzkumnice.

Téma smrti se dotýká spirituální roviny lidské existence, jež souvisí s náboženstvím. Perspektiva, ze které je na výzkum pohlíženo, je proto také ovlivněna vztahem výzkumnice k náboženství. Náboženství, duchovní život a rozvoj náleží mezi témata, která výzkumnici v posledních letech přitahovala podobně jako téma smrti. Výzkumnice vyrůstala v rodině bez náboženského vyznání. Přesto že se část rodiny zajímá o duchovní život a o něco, co nás přesahuje, nehlásí se členové rodiny k žádnému náboženskému vyznání. Nad principy tradičních náboženství začala výzkumnice přemýšlet až v rámci studia oboru Transkulturní komunikace. Začala tak náboženství skutečně poznávat a snažit se mu porozumět až v souvislosti se svým studiem. Nejblíže má výzkumnice ke křesťanství. Tato náklonnost se může v práci promítnout jak v seznamu použité literatury, tak v některých pohledech na téma.

Zájem o náboženství a náklonnost ke křesťanství mohly pomoci v průběhu rozhovorů, protože více než polovinu respondentů tvořili křesťané.

4.7. Specifika výzkumu

Výzkum probíhal v době od června do srpna roku 2022. Všechny rozhovory byly uskutečněny na základě osobního setkání, přesto že byla z důvodu pandemické situace participantům nabídnuta možnost online setkání. V době, kdy rozhovory probíhaly byla situace rozvolněna, a bylo tedy možné setkat se tvář v tvář. Přesto že respondentům byla nabídnuta i online možnost, žádný z nich této možnosti nevyužil. To dokazuje, že je rozhovor vedený osobně považován za přijatelnější. Osobní setkání má pro výzkum několik pozitiv, jako jsou například větší otevřenost a důvěra respondentů.

Hlavním specifikem výzkumu je přístup jednotlivých respondentů k otázce smrti a schopnosti vést konverzaci o ní s velkou lehkostí, přestože tato tematika obnáší nelehké, emocionální části, které se dotýkají osobního prožívání. Smrt nebyla viděna jako něco zlého, co by mělo člověka vyděsit, a o čem by se lidé neměli bavit. Zároveň nebyla spatřována ani jako něco dobrého, jako pozitivní událost, na kterou by se měl člověk těšit. Byla vnímána jako přirozená, nedělitelná součást života člověka, stejně jako je narození. Specifikem výzkumu byla také jeho emotivní stránka.

4.8. Metodický postup pro analytickou část

4.8.1. Zakotvená teorie

Zakotvená teorie neoznačuje konkrétní teorii, ale spíše strategii výzkumu a způsob analýzy získaných dat. Podle Anselma L. Strausse a Juliet Corbinové je zakotvená teorie kvalitativní výzkumnou metodou, která je induktivně odvozena, odhalena v průběhu systematického shromažďování údajů o zkoumaném jevu, tedy je teorií vznikající v průběhu výzkumu.¹¹⁸ „*Nezačínáme s teorií, kterou bychom následně ověřovali. Spíše začínáme zkoumanou oblastí a necháváme, ať se vynoří to, co je této oblasti významné.*“¹¹⁹ Zakotvená teorie je tedy teorie zakotvená v datech, získaných během výzkumu.¹²⁰

¹¹⁸ Srov. STRAUSS, Anselm L. a Juliet CORBIN. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení Podané ruce Brno: Nakladatelství Albert Boskovice, 1999, ISBN 80-85834-60-X, s. 14.

¹¹⁹ STRAUSS, Anselm L. a Juliet CORBIN. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení Podané ruce Brno: Nakladatelství Albert Boskovice, 1999, ISBN 80-85834-60-X, s. 14.

¹²⁰ Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 125.

Teorie je vytvářena na základě interpretace výsledků analytické části zároveň s doplňováním o teoretické poznatky. Poznatky z výzkumu je třeba převést do pojmů, mezi nimiž se hledají vztahy pro vytvoření teoretického zpodobnění reality. Nezahajujeme tedy teorii, kterou bychom ověřovali, ale začínáme naopak zkoumanou oblastí, čímž dáváme prostor k následnému vynoření teorie. V zakotvené teorii se pracuje s třemi prvky, a to s koncepty/pojmy, které jsou základní jednotkou analýzy, poté s kategoriemi, jež jsou vytvářeny seskupováním konceptů, a nakonec s propozicemi/tvrzeními, které znázorňují zobecněné vztahy mezi pojmy a kategoriemi.¹²¹ Hlavním nástrojem analýzy textu v zakotvené teorii je kódování.

4.8.2. Kódování

Procesu, v němž je analyzovaný materiál opakovaně zpracováván a ve kterém identifikace a propracování kategorií probíhá v několika fázích, se nazývá kódování. „Kódování představuje operace, pomocí nichž jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a opět složeny novými způsoby.“¹²² Tímto způsobem tvoříme ze získaných dat teorii. V rámci zakotvené teorie se pracuje s otevřeným, axiálním a selektivním kódováním.¹²³

Ideální je začít s otevřeným kódováním a postupně přejít na selektivní kódování. Otevřené kódování je vhodné, když se poprvé zabýváme sbíranými daty. Jeho cílem je lokalizovat témata v textu a přiřadit jim odpovídající označení.¹²⁴ Poté je potřeba vytvořit osy, které spojují různé kategorie, za pomoci axiálního kódování. Tím zkoumáme příčiny, důsledky, podmínky interakce a analyzujeme jednotlivé strategie a procesy.¹²⁵ Ve finální fázi se zaměřujeme na selektivní kódování, kde hledáme případy, jež ilustrují jednotlivá témata, a provádíme kontrasty a porovnání. Pro tento druh kódování je důležitá integrace výsledků v souladu s identifikovanými hlavními tématy. Selektivní kódování vychází z axiálního kódování, jež nám poskytlo přehled o vztazích mezi jednotlivými kategoriemi.¹²⁶

¹²¹Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 244.

¹²² STRAUSS, Anselm L. a Juliet CORBIN. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení Podané ruce Brno: Nakladatelství Albert Boskovic, 1999, ISBN 80-85834-60-X, s. 39.

¹²³Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 246.

¹²⁴Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 247.

¹²⁵Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 248.

¹²⁶Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2, s. 251.

4.9. Data a analýza

4.9.1. Schopnost doprovázet

Výzkum se vyhodnocuje prostřednictvím analýzy získaných dat. Úkolem výzkumu je porozumět vybrané problematice, zanalyzovat a vyhodnotit získaná kvalitativní data. Analýza dat začíná od samého počátku sběru dat a končí ve chvíli, kdy výzkumník rozhodne, že bylo dosaženo výzkumného cíle. Obecnou strategii kvalitativního výzkumu představuje zakotvená teorie a kódování. Obecně pro kvalitativní výzkum platí vyšší validita, tedy že výsledky výzkumu odpovídají realitě, což by mělo být i jedním z cílů výzkumu. Zároveň pro kvalitativní výzkum platí nižší reliabilita, což je možnost přinést při opakování výzkumu stejné výsledky.

Rozhovory probíhaly s doprovázejícími. Za doprovázející byli považováni lidé, kteří se věnují lidem v závěru života, kteří doprovází jak umírající, tak pozůstalé v jejich nelehkých situacích. Tímto doprovázejícím, jak ukázal výzkum, může být každý, kdo tráví čas s umírajícím a jeho rodinou. Dvanáct z patnácti participantů uvedlo, že doprovázející může být kdokoli. Z toho většina doplnila tuto odpověď o nějakou podmínku, jako například „kdo k tomu cítí vztah“ nebo „kdo cítí otevřenost k tomuto tématu“.

Pro potřeby výzkumu se rozlišuje mezi doprovázejícími laiky, jako jsou příbuzní a přátelé, a mezi doprovázejícími, pro něž je doprovázení součástí jejich profese. Pro výzkum byly vybrány profese zdravotní sestra/bratr, sociální pracovník/pracovnice, psycholog/psycholožka, doprovázející/organizátorky pohřbů. Doprovázející laici nebyli vybráni z důvodu předpokladu větší etické problematiky výzkumu. Jak už bylo zmíněno výše, *doprovázející* je problematický pojem, především pokud je použit v souvislosti s profesí. Přesto že existují různé kurzy věnující se doprovázení, neexistuje žádné vzdělání ani kurz, jež by mohly z člověka učinit profesionálního doprovázejícího. Na otázku „*Jaké vzdělání nebo nauka je potřeba pro doprovázení?*“ odpovědělo deset z patnácti respondentů, že pro doprovázení jsou potřeba jistá schopnost, dovednost, cit, na něž nelze získat diplom ve škole. Schopnost, již musí mít člověk ve svém nitru, ale ke které lze možná dojít „*školou života*“, jak uvádí respondenti.

Ve chvíli, kdy by se doprovázení profesionalizovalo a existovaly by jasně dané postupy anebo správné odpovědi, kdy by se standardizovalo, stalo by se doprovázení cestou, jak vyřešit „problém“. Bylo by více věcí praktickou, přičemž výzkum ukazuje, že z pohledu samotných doprovázejících je doprovázení spíše něčím duchovním, citovým a emočním. Doprovázení je spíše o tom, nést jak těžkosti „problém“, tak radostné momenty společně s umírajícím a jeho blízkými. Doprovázení, jako doprovodit někoho, dělat mu společnost, ne však vyšlapat mu

cestu, po které by měl jít. Doprovázení je tedy děláním společnosti na poslední cestě života člověka. A to, jak je cesta dlouhá, jaká je, co na ní prožívám, nebo koho na ní potkám, a jak na všechny tyto podněty reaguji, záleží především na mně. Situace, do kterých se doprovázející dostává, jsou jedinečné, stejně, jako je každý člověk jedinečný, a tak i jeho poslední cesta je jedinečná, proto není možné se na situace dopředu připravit. Situace tak doprovázející přivádí především ke spontánním reakcím.

Jaký by měl doprovázející být? Stejně jako není možné typizovat doprovázení není možné typizovat ani doprovázejícího. Existuje však několik podobností a schopností, které se u doprovázejících objevovaly. Podobností byla už skutečnost toho, jak se většina, konkrétně osm z patnácti respondentů, dostala k doprovázení. Tito respondenti uvedli, že je k doprovázení přivedla předešlá zkušenost z minulých zaměstnání. Zkušenosti se týkaly nedůstojných úmrtí lidí v nemocnicích, což v respondentech vyvolalo potřebu na tuto situaci reagovat a dát lidem možnost zemřít jinak. Pro doprovázení je tedy zásadní vnitřní rozpoložení člověka. To, jaký je člověk ve svém nitru. Jaké hodnoty jsou pro člověka důležité, a co má ve svém srdci na prvním místě. Kultura služby, sklánění se k druhým lidem a pomoc je něčím, co by mělo vycházet ze srdce, aby mohla být opravdová, empatická a přijímající. Opravdovost, empatie a přijetí budou právě jedny z vlastností či schopností, které jsou k doprovázení potřeba. Předešlá zkušenost v zaměstnání a odpověď našeho nitra na ni však nejsou jediné, co doprovázející k doprovázení může přivést. Další respondenti uvedli, že je k doprovázení přivedl život, a to ať už pragmatické hledání práce, dobrovolnictví, nebo jiná zkušenost. Čtyři respondenti uvádí jako důležité pro doprovázení také vzdělání v oblasti zdravotnictví, které je potřeba pro ošetřování či manipulaci s nemocnými a umírajícími. Doprovázení tak potřebuje nejen schopnosti „vnitřní“, schopnosti našeho nitra, schopnosti citové, slovní, ale také schopnosti „vnější“, schopnost zdravotně se postarat o umírajícího, léčit dotykem.

Pro pět respondentů je pro doprovázení důležitá především víra. Deset z patnácti respondentů označilo sebe sama za věřící. Tři respondenti uvedli, že nejsou věřící, ale že mají nějaký vztah k posvátnu, nebo že v něco věří. Dva respondenti uvedli, že jsou nevěřící. Sedm z patnácti respondentů se hlásí ke křesťanství. Jeden respondent se hlásí k hinduismu a dva respondenti nemají potřebu se vztahovat ke konkrétní tradici nebo náboženství. Podle čtrnácti respondentů náboženství či spiritualita ovlivňuje přístup člověka ke smrti. Především proto, že náboženství pracuje s představou života po smrti, která může být pro lidi útechou. Ale možná ještě důležitější je, že náboženství se smrtí prostě pracuje, ví o ní a je součástí života, stejně jako narození, což umožňuje člověku žít se smrtí, a tak se na ni i „připravovat“. Tím se odkrývá další potřebná schopnost doprovázejících, mimo výše zmíněné schopnosti zaopatřit umírající

duševně i fyzicky, bývá často potřeba reagovat také na spirituální potřeby umírajících a jejich blízkých. Jak se ukazuje, otázky týkající se umírání souvisí s otázkou po člověku. Kdo je člověk? Člověk není pouze fyzickou bytostí. Jako jiní dualisté vnímal například Descartes, že člověk není pouze bytostí fyzickou, ale také psychickou. Člověk jako osoba je tak podle Descarta tvořena dvěma podstatami, a to duší (*res cogitans*) a tělem (*res extensa*). To však není jediné, co činí člověka člověkem. Jak už bylo napsáno výše, člověk je také bytostí vztahovou, a proto je pro něho velmi důležitý sociální život. Ve smrti a umírání se odráží to, kdo je člověk, a doprovázející by tak měl reagovat na to, že člověk je bytostí fyzickou, psychickou, sociální a spirituální.

4.9.2. Rozdílné podmínky pro umírání

Všichni respondenti uvedli, že většina lidí umírá v nemocnicích nebo institucích nemocničního typu, a ne doma, což odpovídá výše uvedeným statistikám. Respondenti také často uváděli, že ve většině případů si lidé přejí zemřít doma, ale že se vyskytují i případy, kdy chtějí lidé zemřít v nemocnici, z důvodu potřeby mít u sebe neustále zdravotnický personál „*syndrom bílého pláště*“. Tato potřeba neustálého zdravotnického dohledu by mohla souviset s potřebou mít smrt pod kontrolou a se strachem z bolestivé smrti. Z toho vyplývá, že lidé od nemocnice a zdravotnického personálu očekávají zdravotní zaopatření, což by jim doma nemuselo být zajištěno, a které je pro ně v souvislosti se smrtí i s možným strachem z bolestivé smrti důležité. Potřeba či přání některých lidí pobývat na sklonku života v nemocnici může souviset také s obavou toho, že by se stali pro své blízké přítěží. Zdravotní zaopatření, tedy fyzická potřeba umírajících, však, jak bylo uvedeno výše, není to jediné, co potřebují zajistit. Jak jsou v nemocnici zaopatřovány ostatní potřeby?

Respondenti často uváděli, že se současná situace ohledně umírání zlepšuje, a to v tom smyslu, že se rozšiřují povědomí a snahy o zřizování hospiců, a tak i možnosti umírat doma, obecně umírat jinak a důstojněji. Někdy však není možnost zemřít doma z důvodu špatného zdravotního stavu umírajícího, který tak musí umírat v nemocnici. Devět z patnácti respondentů se shodlo na tom, že přístupy v jednotlivých nemocnicích se velice odlišují, a tedy se liší i to, jakým způsobem jsou zaopatřeny potřeby umírajících. Jsou nemocnice, které snižují důstojnost člověka, kde lidé umírají sami, a tedy bez zaopatření sociální, duševní nebo spirituální potřeby, ale jsou také nemocnice, v nichž existuje například speciální „*hospicový pokoj*“, který umožňuje rodinným příslušníkům být s umírajícím, ve kterém je rodině umožněno přespát, a díky kterému mají příbuzní umírajícího možnost zaopatřit jeho sociální a duševní potřeby. Přes

to z výzkumu vyplynulo, že největším problémem nemocnic může být neschopnost reagovat na všechny potřeby pacienta, ať už z důvodu časového zatížení zdravotnického personálu, nebo jeho nedostatečné kompetence. Jako příklad byla nejčastěji uváděna neempatická komunikace zdravotnického personálu s pacientem a jeho rodinou nebo nedostatečná informovanost pacienta o následcích či průběhu léčby.

V souvislosti se schopnostmi potřebnými pro doprovázející vyplývá, že v nemocnicích nechybí schopnost zaopatřit pacienta fyzicky, naopak péče o fyzickou stránku může být někdy až přehnaná, nebo dokonce nechtěná, ale problém může představovat neschopnost reagovat na jeho další potřeby, především duševní, sociální a spirituální. Jak už ale bylo zmíněno výše, poměry a přístupy jednotlivých nemocnic i zdravotnického personálu se velmi liší. Jeden respondent poukázal na důležitost role prostředí a jeho vliv na nemocného či umírajícího i na to, jaký jeho změna může mít dopad na podobu umírání:

„Dřív když se stonalo a umíralo doma, tak chodil lékař k pacientovi domů. Lékař rodinu dobře znal, znal její historii, jejich vztahy. Dnešní psychosomatika ví, jak je důležité znát tento kontext, znát prostředí rodiny a spolupracovat s ním. To je to, co tehdejší lékař měl oproti dnešnímu přístupu k pacientům v nemocnicích. V nemocnici je pacient hodně anonymní. Když lékař přicházel k rodině domů, tak přicházel do pacientova prostředí, kde platila jeho pravidla, pravidla rodiny, kdežto dnes přichází pacient do nemocnice, kde platí pravidla té nemocnice, zdravotnického personálu. Pacient a lékař je úplně v jiné pozici, je tam jiná vztahová rovnováha, a to má vliv na spoustu věcí. Má to vliv na to, jak se ozvu, jak si řeknu, co potřebuji, a na to, jestli je to respektované. To hodně ovlivňuje způsob, jak se umírá v nemocnicích. Nemluvě o návštěvních hodinách, speciálních přáních a jedinečných potřebách, který každý člověk má“.¹²⁷

Z odpovědi je patrné, že prostředí má vliv na podobu umírání, avšak ještě výrazněji se ukazuje důležitost vztahu mezi pacientem a lékařem, obecně pak mezi pečujícím a opečovávaným. V odpovědi jiného respondenta je zdůrazňována role doprovázející osoby, a tedy sociální potřeba umírajících, která podle odpovědi respondenta nemusí být podceňována pouze v nemocnici. Respondent poukazuje na to, že u sociální potřeby umírajících, avšak i u doprovázejících a zdravotníků jsou důležité motivy, proč člověk doprovází nebo pečuje o

¹²⁷ Doprovázející 8.6.2022

pacienta. V odpovědi respondenta je naznačeno, že pokud pochází motivy odjinud než ze srdce, není péče o umírajícího důstojná.

*„Myslím si, že to není o smrti v nemocnici. Myslím, že smrt může mít vliv na lidskou důstojnost, i když člověk umírá doma. Záleží na tom, koho máte u sebe a jak to probíhá a je jedno, jestli je to v nemocnici nebo ne. To, co dělá paliativní tým v nemocnici může zajistit stejně důstojné umírání jako doma. Stejně tak pečující, který pečuje ze zvláštních pohnutek a vlastně mu nejde o toho blízkého, se dokáže chovat tak, že člověk zemře nedůstojně. Takže stejně jako může nedůstojně člověk zemřít v nemocnici, tak může nedůstojně zemřít i doma“.*¹²⁸

Většina, dvanáct z patnácti respondentů, se přiklání k tomu, že smrt v nemocnici může mít vliv na umírání pacienta. Podle nich může být v nemocnici umírání méně důstojné než v domácím prostředí. Výše je uvedeno, že zkušenost nedůstojného umírání byla pro respondenty také impulzem ke změně povolání, která vedla k doprovázení. Co je to zemřít důstojně? Většina respondentů uvedla jako nedůstojné umírání „o samotě“. To by znamenalo, že důstojné umírání by se tedy mělo dít s něčím doprovodem. Což poukazuje na umírání jako sociální událost a potvrzuje sociální potřebu umírajících. Člověk je společenský tvor, rodí se obklopen společností, žije ve společnosti a dávalo by tak smysl v ní i zemřít. To odpovídá historickému pohledu na umírání, pro které bylo typické umírání v rodinném kruhu a smrt beze svědků byla považována za hanebnou.

Přesto že samotný význam slova *doprovázení* jako doprovodit někoho, dělat někomu společnost na cestě poukazuje na umírání jako na sociální událost, pouze sedm respondentů vnímalo jako důležitou roli společnosti ve vyrovnávání se se smrtí, a uvedlo, že mezi jedincem a společností je vztah, ve kterém společnost jedince ovlivňuje. Sociální faktor, potřeba, byl tedy vnímán jako velmi důležitý při umírání pro umírajícího i pro jeho blízké, ale po smrti shledala většina respondentů, že pro vyrovnání se se smrtí je míra důležitosti sociálního faktoru velmi individuální. Pro většinu respondentů, konkrétně deset, bylo důležitější vyrovnání se se smrtí z pohledu jedince, které probíhá uvnitř jedince. To, jak se lidé vyrovnávají se smrtí, jak truchlí, je podle většiny respondentů velice individuální. Někteří lidé potřebují truchlit a vyrovnat se se ztrátou blízkého člověka sami, jiní ztrátu lépe překonají s pomocí společnosti. Zajímavou myšlenkou jednoho rozhovoru byla také schopnost společnosti utvářet, ovlivňovat obraz toho, jak lidé vnímají smrt prostřednictvím médií:

¹²⁸ Zdravotní sestra v domácí hospicové péči 28.6.2022

„V médiích vnímám slova, která se používají v souvislosti s umíráním a smrtí a jsem dost citlivá na jazyk, který je používán. Velmi nenápadně se tím snaží vkládat nějaké postoje a kvality. Například „Prohrál boj“, „Neporazil ji“, „Srdce selhalo“. Což naznačuje, že člověk dost nebojoval, že se něco nepovedlo a že je to celé špatně. Často nepozorovaně přejímáme tuto terminologii, která v nás něco dělá. Jazyk je mocný a mění náš postoj. Potřeba si toho všimnou a použít jiná slova. Například místo „jeho srdce selhalo“, můžeme říct „jeho srdce dosloužilo“, protože srdce dělalo, co mohlo. Dosloužilo, ale to neznamená že selhalo. To, jak se někdy chováme ke svému tělu...tak si myslím, že to tělo to naopak dost zachraňuje.“¹²⁹

Z odpovědi je patrné, že to, jak lidé vnímají smrt, souvisí s tím, jaká je sdílená představa o smrti ve společnosti. A zároveň, že tato sdílená představa zpětně ovlivňuje jednotlivé členy společnosti a může jim nevědomky vštěpovat postoje, které nemusí odpovídat realitě. Na otázku, jak se ve společnosti pracuje s tématem smrti, a jak tedy společnost ovlivňuje obraz smrti, odpověděli čtyři respondenti, že je smrt ve společnosti stále tabu. Přičemž tabu je něco zakázaného. Smrt jako tabu neznamená, že by byla zakázána smrt samotná, znamená to, že je zakázána jako téma. Podle devíti respondentů je to, jestli je smrt tabu, nebo není, situační. V kruzích, ve kterých se respondenti pohybují, se s tématem smrti pracuje. Možná proto jsou dva respondenti přesvědčeni, že smrt ve společnosti už tabu není. Podle respondentů se s tématem smrti pracuje především na odborné úrovni, a tak stále zůstávají oblasti, pro které smrt tabu může být. Obecně však nelze říct, že by smrt byla v české společnosti tabu. Přesto že existují oblasti, kde smrt stále není diskutovaným tématem, jsou oblasti, ve kterých se téma smrti dostává stále více do popředí. Příkladem toho, kde smrt občas zůstává tabu, jsou rodiny. Přičemž šest respondentů shledalo diskusi o smrti důležitou právě v rodinném prostředí. Především byla zdůrazňována důležitost diskutování o tématu smrti s dětmi. Problematickou je shledávána snaha od tohoto tématu děti distancovat. Uvedený příklad vysvětluje, proč je pro děti smrt přirozená, a proč se proto mohou se smrtí vyrovnat snáze než dospělí:

„Rodiny nechtějí vodit děti k umírajícímu nebo na pohřeb. Moje děti jsou pro mě nejlepší školou a se smrtí nemají vůbec problém. Pro moje děti jsou staří lidé, lidé, kterým už je čtyřicet. Vím, že když jsem byla malá, tak jsem měla tu hranici stáří stejnou. Pro ty děti to pak znamená, že ve chvíli, kdy umírá někdo ve čtyřiceti, tak je to v pořádku, protože je starý a

¹²⁹ Doprovázející 8.6.2022

má to své odžitý. Pro děti nemusí být problém jít k umírajícímu nebo jít na pohřeb, protože dětem umírá strašně, strašně stará babička, tudíž to pro ně není trauma. Je taky ale důležitý respektovat to, kdo u rozloučení být chce a kdo ne. Děti jsou velice důležité i v truchlení. Ve chvíli, kdy se rodina utápí v tom bolu, tak tam může přijít dítě a říct: „Ona je studená, je jí zima?“ Což rodinu může vytrhnout z toho největšího bolu. Děti dost často napomáhají tomu, že to nemusí být jen o smutku.“¹³⁰

Z několika rozhovorů vyplynula problematika toho, že v České republice jsou ve srovnání s jinými zeměmi smrt, vyrovnávání se s ní a rituály s tím spojené často zatíženy těžkým smutkem. Vnímání smrti jako velkého bolu a smutku by mohlo podporovat spíše tabuizaci smrti namísto jejího odtabuizování. Respondenti podotýkali, že by smrt nemusela být spojována pouze se smutkem. Tito respondenti vnímali odchod mrtvého jako odchod do nebe, jako spojení se stvořitelem nebo spojení s energií. Proto nevnímali smrt pouze jako ztrátu blízké osoby, ale také jako odchod mrtvého na krásné místo. Takovéto vnímání smrti není pouze o smutku a truchlení, ale také o smíření, radosti a vděčnosti za život mrtvého člověka. Zároveň se zde ukazuje, jak spiritualita ovlivňuje náš přístup ke smrti.

V souvislosti s pandemickou situací a válkou se v průběhu rozhovorů objevily dvě předpovědi toho, jak by mohlo být ve společnosti se smrtí pracováno do budoucnosti. První vnímá současnou situaci jako příležitost k lepší budoucnosti, protože současná pandemická a válečná situace rozvířila debatu o tom, jak to s dnešním umíráním je, a že je potřeba na tom pracovat a zlepšit to. Druhý pohled vnímá současnou situaci jako ohrožení pro budoucnost, ve které by mohla být smrt tabuizována ještě víc než dnes. Z důvodu covidové situace a války se téma smrti stává každodenním tématem, což by mohlo způsobit, že jím budou lidé přesyceni a budou ho chtít opět vytěsnit.

Velký vliv na postmoderní umírání mají věda a technika. Jedenáct respondentů spatřuje ve vědě a technice dobro i zlo. Jako dobro je vnímána možnost zachránit lidský život, tišit fyzickou bolest pacienta a fakt, že díky technice může často pacient umírat doma. Na druhé straně je negativně vnímána distanázie, což je zadržovaná smrt. Zdravotní systém, který bude příliš technický a zaměřený na záchranu životů, může přehlížet přání pacienta, nebo pacienta vůbec. Důležitější než to, jak dlouho pacient žije, je to, jak kvalitní život může po záchraně života pacient mít. Pokud se z prodlužování života stane prodlužování umírání, o které pacient nestojí, je podle respondentů něco v nepořádku. Proto je velice důležité informovat pacienty o

¹³⁰ Zdravotní sestra v domácí hospicové péči 28.6.2022

jejich zdravotním stavu i o možnostech léčby, včetně jejich následků. Pacient by měl mít možnost volby, zda léčbu podstoupit chce, či nikoli.

„Věda jde dopředu. I u miminek jsme schopni zachránit předčasně narozené děti. Věda a technika má pozitivní a negativní dopad. Na jednu stranu zachrání mnoho životů, ale na druhou stranu někdy život až nepřirozeně prodlužuje, kdy je to spíš na škodu. Udržování života za každou cenu někdy vnímám negativně.“¹³¹

Vědecko-technický přístup člověka k člověku sice umožňuje zjistit onemocnění, zajistit prostředky k léčbě i prodlužovat nebo zachránit život člověka, avšak jak už bylo zmíněno výše, člověk není pouhou schránkou, kterou je potřeba opravit. Věda a technika mohou člověku nabídnout záchranu života, důležitější ale je, jestli člověk chce být zachráněn, a také to, jaký život mu je nabízen, jak kvalitní. Samotný technický přístup k člověku, který se zabývá pouze materiální stránkou člověka, jako přístup k člověku nestačí, protože nerespektuje člověka jako celek se všemi jeho potřebami. Ve chvíli, kdy je člověk vnímán pouze jako problém, který je potřeba opravit, nebo pracovní povinnost, již je potřeba splnit, vytrácí se z péče o člověka její původní smysl, totiž sklonění se a pomoc člověku v jeho celistvosti, s důstojností.

4.9.3. Pohřbívání a rituály s ním související

Osm respondentů rozlišuje mezi tradičním a typickým pohřbem a obřadem. Jako tradiční pohřeb je vnímán křesťanský pohřeb s obřadem v kostele. Charakteristické pro tradiční pohřeb je podle respondentů to, že se odehrává na vesnici a účastní se ho celá společnost. Dalšími prvky tradičního pohřbu jsou průvod a hostina. Tradiční pohřeb a obřad obvykle trvají delší dobu. Oproti tomu je jako typický pohřeb a obřad vnímán pohřeb v krematoriu, kde je obvykle krátký, standardizovaný proslov o mrtvém, zahrne se několik skladeb a tím obřad končí. Pokud se tedy obřad uskuteční. Jako typické část respondentů vnímá i to, že se neuskuteční žádný obřad. To je vnímáno negativně. Dva respondenti nespatovali rozdíl mezi tradičním a typickým pohřbem. Kostel i krematorium jsou pro ně tradiční i typické. Všichni respondenti slyšeli o alternativních možnostech pohřbu a obřadu. Z nich osm respondentů shledalo alternativní možnosti důležitými. Alternativní možnosti se jim jeví důležité, protože odpovídají na individuální přání a potřeby zesnulého i pozůstalých. Individuální stránka je

¹³¹ Sociální pracovníce v pečovatelské službě 16.6.2022

v dnešní době obecně velmi důležitá i v jiných oblastech života, na rozdíl od kolektivní, která byla považována za stěžejní dříve. Alternativní pohřby mohou poskytnout smysluplný obřad pro ty, jimž nestačí standardizovaný a krátký obřad v krematoriu, a kteří se zároveň nehlásí ani k církvi, a tak pro ně není ideální možností ani křesťanský pohřeb v kostele.

„Podle mě alternativy jsou a je podle mě důležité, aby něco bylo, nějaký rituál. Rituál ať už v kostele nebo někde mimo, tak je potřeba aby ho lidé prožili. Pak mohou jít lidé životem dál.“¹³²

Podle několika respondentů může být největší výhodou alternativních pohřbů prostor a čas, které poskytují. Především proto, že jimi nejsou nijak zvlášť omezeni. Přesto že v rámci alternativního pohřbu je snaha pozůstalým poskytnout pro rozloučení s mrtvým tolik času, kolik si jen přejí, a snaha poskytnout jim prostor pro obřad a uložení těla, jaký by si představovali a jaké bylo přání zesnulého, existují zákony, práva a povinnosti o pohřebnictví a o tom, jak po smrti nakládat s mrtvým tělem. Je potřeba, aby tyto zákony byly v rámci alternativních pohřbů respektovány. Příkladem pravidla, jež by mělo být respektováno, je pravidlo o uložení těla do 96 hodin po oznámení úmrtí.¹³³ Pro většinu respondentů souvisely alternativní možnosti pohřbu především s možnostmi, které se týkají toho, jak po smrti naložit s lidským tělem. Především zmiňovali možnosti, jak naložit se zpopelněnými ostatky, jako jsou rozsypové loučky, nebo uložení zpopelněných ostatků ke kořenům stromu. Několik respondentů často zmiňovalo možnost rozptýlení popela *na krásném místě*. Tady je potřeba zdůraznit, že není možné uložení ostatků, rozptýlení popela kdekoli se nám to líbí. Podle zákona je potřeba pro rozptýlení popela, mít souhlas majitele pozemku, na kterém chceme popel rozptýlit. Je tedy možné rozptýlit popel u sebe na zahradě nebo u souseda, pokud mám jeho souhlas, avšak získat povolení pro rozptýl třeba nad národním parkem bude asi těžší. Stránka Seznam Médium uvádí ještě jednu podmínku pro rozptýl popela, již je úcta k mrtvému a jeho ostatkům, a tedy i k jejich pohřbívání.¹³⁴

Jak už bylo zmíněno výše, smrt bývá v České republice často spojována především se smutkem, proto je se smutkem potřeba pracovat také při pohřbu. Procesem, jímž člověk projevuje a snaží se zpracovávat svůj smutek, je truchlení. S procesem truchlení a s vyrovnáváním se se smrtí je spojeno několik rituálů, které se v tomto období provádějí, aby lidem pomohly snáze překonat ztrátu blízkého člověka. Jedná se především o rituály posledního

¹³² Zdravotní sestra v hospici 22.6.2022

¹³³ Srov. Zákon č.256/2001 Sb. *Zákon o pohřebnictví a o změně některých zákonů*, 2001, Dostupné zde: [256/2001 Sb. Zákon o pohřebnictví \(zakonyprolidi.cz\)](https://www.zakonyprolidi.cz/cs/256/2001).

¹³⁴ Srov. Seznam Médium. Rozptýl popela: co se smí, a co ne, 2023, Dostupné zde: [Rozptýl popela: co se smí a co ne? - Seznam Médium](https://www.seznam.cz/clanky/rozptyl-popela-co-se-smi-a-co-ne-2023).

rozloučení. Příkladem rituálu posledního rozloučení je výše zmiňované lamentování. Lamentování, z překladu *caoineadh*, znamená vokalizovaný pláč, bylo součástí pohřebních rituálů Keltů. Dnes se lamentování praktikuje především v Irsku a Skotsku. Jako nejdůležitější rituál posledního rozloučení v české společnosti byla respondenty uváděna péče a úprava o zemřelé tělo. Obecně shledalo jedenáct participantů rituály posledního rozloučení velmi důležitými, pro to, aby lidé mohli přejít z jedné životní etapy do druhé. Podobně jako u vlivu společnosti na vyrovnávání se se smrtí u jednotlivce, shledávají i zde čtyři participanté rituály posledního rozloučení důležitými spíše na individuální rovině, která nemusí být důležitá pro každého. Přičemž doplňují, že mnoho lidí může často provádět rituály pouze proto, „že se to tak prostě dělá“, a nemusí to tak pro ně mít význam. Nejčastější však byly získány odpovědi podobné této:

„Snažím se k tomu teď vést lidi, aby si udělali rozloučení sami. Je důležité, aby rozloučení bylo na míru. Proto i říkám pozůstalým: „Rozlučte se tak, abyste se rozloučili“. Někdo se rozloučí tak, že bude po smrti sedět u mrtvého těla, někdo se rozloučí rozptylem popela.“¹³⁵

Několik respondentů zmínilo, že je pro rozloučení potřeba, aby měl rituál posledního rozloučení určitou choreografii. Choreografie je průběh rituálu, obsahuje základní body, jež na sebe navazují v určitém pořadí, a které by měly pozůstalé provést určitou cestou, na jejímž konci budou pozůstalí rozloučení a připraveni k dalšímu truchlení i propuštění toho, kdo už v jejich životě není. V rámci obřadu tak pozůstalí udělají gesto, projdou hranicí, ze které pokračují ve svých životech bez zemřelého. Jedna respondentka uvádí příklad choreografie:

„Shromáždíme se, řekneme si, proč jsme se na obřadu sešli, co nás spojuje, co je záměr toho, proč jsme se na obřadu sešli. Pojmenováváme to, proč jsme se sešli, tím, že někdo zemřel, jak se jmenoval, kým pro nás byl, pro každého pravděpodobně někým trochu jiným. Důležitý je moment, kdy se na břehu loučíme a odevzdáváme člověka. V křesťanství ho odevzdáváme Pánu Bohu, modlíme se za něj, aby ho přijal, odpustil mu, aby měl na cestě ochranu. V alternativních rituálech odevzdáváme zemřelého a můžeme si představovat, že tam jsou naši ostatní zemřelí, kteří ho vítají, že tam není sám, že na lodi jsou další zemřelí. Někdo ho odevzdává vesmíru, někdo Matce Zemi, ale odevzdává ho, a to je ten moment, který musí proběhnout. To, že ho

¹³⁵ Zdravotní sestra v domácí hospicové péči 28.6.2022

odevzdáváme a propouštíme, a vlastně jako kdyby přerušujeme vazbu, která by ho tady mohla držet, a pokračujeme na té cestě. Odevzdáme ho něčemu, co i na nás čeká, co nás přesahuje. A to je důležitý moment, abychom to mohli ukončit a abychom mohli pokračovat dál bez něho. Ať už je to v křesťanství, nebo v alternativním rituálu.“¹³⁶

Jak už bylo zmíněno výše, nejčastější příklad rituálu uvedený sedmi respondenty jako příklad rituálu posledního rozloučení v České republice byla rituální péče o lidské tělo po smrti. Co všechno je myšleno péčí o lidské tělo? Taková péče obnáší omytí a obléknutí těla, učesání a podvázání brady. Často se mrtvým do rukou vkládá jejich oblíbená květina, případně jiný předmět. Lidé často nemusí tušit, že mají právo na poslední péči o tělo svého blízkého. Mnoho lidí má možná z péče o mrtvé tělo strach. Péče o mrtvé tělo však může být vnímána jako poslední služba blízkému. Péče o mrtvé tělo může být také poslední možností se s mrtvým, s jeho tělem rozloučit, obejmout ho, pohladit ho a propustit ho. Hlavním důvodem péče o mrtvé tělo také je, aby zesnulý vypadal hezky, což může být pro pozůstalé uklidňující.

„Nám se kolikrát stává, že lidé byli v bolestech, kdy bolest bývá vidět na obličeji, ale po smrti, když jsou lidé upraveni, mají lidé spokojený výraz. Pozůstalým pomůže, když vidí, že maminka odešla spokojená, krásná. Je to pro ně důležité. Přináší to úlevu a pak se mohou se smrtí vyrovnat lépe.“¹³⁷

Setkání s mrtvým tělem by mohlo zamezovat případnému popírání smrti mrtvého blízkými, protože ve chvíli, kdy člověk na vlastní oči vidí mrtvé tělo, může být těžší přesvědčovat sama sebe o opaku. Jako příklad popírání smrti blízkého člověka a snahy udržet si jeho přítomnost i po jeho smrti, bylo uvedeno ukládání urn se zpopelněnými ostatky v domácnostech. Uložení urny s ostatky doma nemusí nutně znamenat popírání smrti mrtvého, avšak je to jeden z možných důvodů, proč je urna v domácnostech ukládána. Důvodem uložení urny v domácnosti může být snaha udržet si zemřelého na blízku, což je opakem toho, co se děje během pohřbů, kdy zemřelého propouštíme, necháváme ho odejít. Uložení urny v domácnosti však může mít i jiné důvody. Popírání smrti je vnímáno jako problematické především v psychoterapeutických kruzích, kde to, co bylo dříve vnímáno jako chronická deprese nebo post-traumatická porucha, se dnes ukazuje jako nevyjádřený zármutek. Zde se ukazuje důležitost truchlení a snahy o vyrovnání se se smrtí, které v případě absence mohou

¹³⁶ Doprovázející 8.6.2022

¹³⁷ Staniční sestra na lůžkovém oddělení v hospici 12.7.2022

vést například k závislosti na alkoholu. Kromě péče o mrtvé tělo bylo dalším příkladem rituálu posledního rozloučení, který zmínilo pět respondentů, otevírání okna a zapalování svíčky. Otevřené okno má sloužit mrtvým duším k tomu, aby mohly odejít. Zapálená svíčka může být mimo jiné symbolem vzpomínky na mrtvého, který už není mezi námi, který je s Bohem. Můžeme si povšimnout, že rituály posledního rozloučení symbolicky znázorňují odchod mrtvého, který však k odchodu často potřebuje naši asistenci, potřebuje otevřít okno, potřebuje, abychom ho propustili. Dalšími důležitými prvky posledního rozloučení jsou pro respondenty poděkování a odpuštění, ať už před smrtí, nebo po ní. Odpuštění je důležité jak pro umírajícího, tak pro pozůstalé.

„Myslím, že je moc důležité, aby tam bylo to: „Odpouštím ti, ty odpusť mně, mám tě rád“. To si myslím, že jsou důležité tři věci, ke kterým nabádám lidi, aby se je nebáli vyslovit. Myslím, že jsou důležité pro ně i pro toho umírajícího. Dost často i věta: „Můžeš jít, já to zvládnou“. Dost často na to lidé čekají. Je určitá chvíle, kdy duše vítězí nad tělem. Často už tělo člověka selhává, ale člověk tady pořád je, pak řešíme proč? Často to bývá proto, že je blízcí nenechali jít.“¹³⁸

Podle šesti respondentů v České republice nechybí tradice a rituály související se smrtí oproti jiným zemím. Podle tří respondentů jsou místa, kde mohou tyto rituály chybět, nebo možná spíše od nich lidé v České republice postupem času upouštějí. Důvodem možného odstupování lidí v České republice od tradičních pohřebních rituálů může být ten, že tradiční pohřební rituály jsou v České republice především křesťanské. Sekularizací, tedy oslabováním počtu lidí hlásících se k církvím, mohlo dojít také k odstupování od pohřebních tradic a rituálů, nebo k zapomenutí toho, k čemu tyto tradice jsou a co znamenají.

Jedenáct respondentů tvrdí, že spiritualita velmi ovlivňuje podobu rituálů spojených se smrtí. Především ovlivňuje místo konání rituálu a jeho prvky. Pro osm respondentů jsou rituály, které jsou v dnešní době poskytovány tradičními náboženstvími, srozumitelné. Pro tři respondenty nemusí být rituály srozumitelné vždy pro všechny, především pak nemusí být srozumitelné pro lidi, kteří se nehlásí k dané církvi. Znamenalo by to pak, že lidé praktikují nějaké tradice a rituály, jen proto, že „to se tak dělá, protože se to tak vždycky dělalo“, čímž by se z konání vytrácel smysl těchto rituálů, kterým má být pomoc vyrovnání se se smrtí blízkého člověka. To, jestli jsou rituály srozumitelné, nebo ne, záleží na lidech, a to na posluchačích, ale

¹³⁸ Zdravotní sestra v domácí hospicové péči 28.6.2022

především na moderátorech rituálu, na kněžích a obřadnících. Velice záleží na tom, s jakým citem, opravdovostí, s jakými slovy, způsobem, s jakou hudbou obřadník pracuje. Jedna respondentka ve své odpovědi uvedla, že přesto že ne každý smuteční obřad je rituálem, jsou ale obřadnice, které umí i ze smutečního obřadu v krematoriu udělat rituál.

4.9.4. Vnímání života, smrti a člověka

Na otázku, co je pro respondenty smyslem života, odpovědělo pět z nich, že smyslem života je život sám. Tři respondenti spatřují smysl života v lásce dané a přijímané. Dalšími odpověďmi na otázku po smyslu života byla spokojenost, hledání smyslu, spása duše a život ve štěstí. Zajímavou výzkum shledává odpověď: „*Nevím. Je spoustu variant, které mi dávají smysl a možná že na to přijdu, až umřu. Ted' mám nějaké představy o tom, jak by to mohlo být, všechny by mohly být platné, ale nevím, která to je*“.¹³⁹ Otázky po smyslu života, podobně jako otázky po člověku, odráží spiritualitu jednotlivých lidí. Z uvedených odpovědí vyplývá různost spirituálních tradic v České republice, a tedy i různé pohledy na život, člověka nebo smrt.

Čtyři respondenti tvrdí, že smrt ukazuje to, jak je člověk pomíjivý, konečný. Další čtyři respondenti tvrdí, že smrt ukazuje to, jaký byl lidský život, a že člověk zemře tak, jak žil. Všichni respondenti vnímají dualitu těla a duše. Duše a tělo jsou dvě části, kterými je tvořena lidská bytost, člověk. Třináct respondentů si myslí, že po smrti člověka existuje duše dál. Duše je tak pro většinu respondentů tím, co po smrti člověka existuje dál, a není tedy závislá na tělesné schránce. Otázka po nesmrtelnosti tak byla respondenty většinou vnímána jako nesmrtelnost duše. Smrt by tedy mohla být chápána také jako oddělení duše a těla, způsobená především opotřebením a dosloužením tělesné stránky. Dva respondenti tvrdí, že po smrti těla umírá i duše. To, jak je vnímána dualita duše a těla, se promítá také v tom, jak je vnímána samotná smrt. Většina respondentů jako první uvedla, že smrt je konec. Dva respondenti, kteří věřili, že se smrtí umírá jak tělo, tak duše, vnímali smrt spíše negativně, pouze jako konec. Respondenti, kteří věřili v existenci duše po smrti, doplnili, že smrt není pouze koncem, ale také začátkem, přechodem nebo setkáním. Smrt tak z pohledu těchto respondentů není vnímána negativně, ale s nadějí. To dokazuje, jak víra či spiritualita ovlivňuje náš pohled a přístup ke smrti, stejně jako pohled na člověka a výše zmíněný život.

Jedenáct z patnácti respondentů rozlišuje mezi dobrou a špatnou smrtí. Za dobrou smrt je pak považována ta, na kterou je člověk „připraven“, před kterou má ošetřeny všechny roviny

¹³⁹ Doprovázející 8.6.2022

svého života, jako je fyzická, sociální, psychická a spirituální rovina. Taková smrt, kdy člověk umírá smířen. Jako špatná smrt je zmiňována smrt, ve které člověk není smířen, smrt dlouhá a bolestivá, smrt předčasná nebo smrt způsobená násilím, například ve válce. Podle tří respondentů neexistuje něco jako dobrá a špatná smrt.

Z výzkumu vyplývá, že je pro participanty velice důležitá péče o lidské tělo po smrti. Dvanáct respondentů zdůrazňuje, že je velmi důležité důstojné zacházení s lidským tělem po smrti. Přesto že většina dotazovaných zmiňuje, že tělo je po smrti pouhou skořápkou, zaslouží si podle těchto respondentů uctivé a důstojné zacházení. Jak by mělo vypadat důstojné zacházení s lidským tělem? Důstojné zacházení s lidským tělem je takové, při kterém je respektována lidská důstojnost. Jak už bylo zmiňováno výše, hlavní důvod péče o lidské tělo po smrti je ve vizuální stránce, která může zajistit to, že mrtví po smrti vypadají spokojeně a smířeně, což může usnadnit rozloučení pozůstalých s ním. Jedna odpověď vysvětluje, jakým způsobem by se o lidské tělo po smrti mělo pečovat. A to tak, jako by stále žilo:

„Mělo by se k němu přistupovat důstojně. Je potřeba se postarat o tělo, omýt ho, obléct, učesat, dát mu květinu, komunikovat s mrtvým tělem jako by tu mrtvý ještě byl.“¹⁴⁰

Někteří respondenti shledali nedůstojnou kremaci, toto přesvědčení pravděpodobně souviselo s jejich vírou, s křesťanstvím, pro něž je za důstojný pohřeb považován ten, při kterém je tělo uloženo v rakvi do země. Ukazuje se, že otázka důstojné péče o lidské tělo souvisí s důstojností člověka obecně, která je do jisté míry ovlivňována odrazem toho, kým je pro člověka člověk. Proto že je člověk také spirituální bytostí, avšak ne se stejnou intenzitou u všech, projevuje se míra jeho spirituality také v jeho vidění světa, včetně vidění člověka a jeho důstojnosti.

To, co také souvisí s důstojnou péčí o lidské tělo po smrti, a co respondenti v některých odpovědích zahrnovali, je vkládání lidských těl po smrti do igelitových pytlů v nemocnici, což je vnímáno spíše negativně. Igelitové pytle jsou ve společnosti víceúčelové. Do igelitového pytle lidé často hází odpadky, a proto může použití igelitového pytle na lidské tělo vzbuzovat dojem, že je lidské tělo vnímáno jako odpad. Proto mohou být igelitové pytle vnímány jako nedůstojné pro lidské tělo, které přesto že je vnímáno jako pouhá skořápka, není ovšem vnímáno jako odpad. Na druhé straně jsou ve společnosti do igelitových pytlů často zabalovány věci, jako třeba venkovní nábytek nebo rostliny na zahradě. Pro tyto účely jsou igelitové pytle

¹⁴⁰ Staniční sestra na lůžkovém oddělení v hospici 12.7.2022

používány jako ochrana před okolními vlivy, které by mohly daný objekt poškodit. Znamená to, že pokud je lidské tělo vkládáno do igelitového pytle, aby bylo chráněno, není použití igelitového pytle nedůstojné? Na to, jak je tělo vnímáno, má velký vliv společnost. Jak bylo uvedeno výše, podle Mary Douglasové je fyzické tělo tělem sociálním a představa společnosti o člověku, včetně jeho těla, se tak promítá do péče o mrtvé tělo. Pohled postmoderní společnosti na člověka je ovlivněn mnoha faktory. Jeden z těchto faktorů představují věda a technika. Používání igelitových pytlů v nemocnici tak může souviset s technickým přístupem společnosti k člověku, který jak je zmíněno výše sám o sobě nestačí, a je potřeba ho doplnit o lidštější přístup.

5. Transkulturní reflexe

Tato diplomová práce byla napsána v rámci studia oboru transkulturní komunikace, což znamená, že je důležité práci kontextualizovat v této perspektivě. Transkulturní komunikace se vztahuje k překračování kulturních hranic při komunikaci. Předpona "trans" ve slově "transkulturní" naznačuje také transcendentální rozměr kultury, který přesahuje pouhý racionální a smyslový svět a otevírá se duchovní dimenzi. Kultura pak představuje systém významů, norem a hodnot, kterými člověk vnímá a interpretuje svět. Jak lze touto perspektivou pohlížet na zvolené téma a cíl, jež si práce kladla?

Cílem práce je zjistit jaké jsou hlavní faktory ovlivňující podobu současného vyrovnávání se se smrtí v České republice. V současné postmoderní společnosti není smrt tabu, avšak jsou stále oblasti, kde smrt zůstává nevhodným a nechtěným tématem. Tématu smrti je projevoována stále větší pozornost, především na odborné úrovni. To, jak se ke smrti přistupuje, je ovlivněno celospolečenským pohledem na to, kdo je člověk a jak je k němu ve společnosti přistupováno. „*Podstatou transkulturní komunikace je setkání s lidskou důstojností, a to jak u sebe, tak u druhých, ať již zde, ve vlastním prostředí, nebo jinde v prostředí neznámém, vzdáleném, cizím a podstatně jiném.*“¹⁴¹ I důstojná smrt vyžaduje důstojný přístup k člověku. Důstojný přístup je takový, kdy je respektována lidská důstojnost. Pro respektování lidské důstojnosti je potřeba respektovat, kým je člověk v jeho celistvosti. Člověk je bytostí fyzickou, psychickou, sociální a spirituální, což ovlivňuje i jeho potřeby. Pokud má být k člověku přistupováno důstojně, je potřeba, aby tento přístup reagoval na všechny jeho potřeby. Výzkum ukazuje, že přes velké zlepšení se v české společnosti stále najdou místa, kde nedochází k respektování všech lidských potřeb, přístup k člověku pak není důstojný, jeho umírání postrádá důstojnost, což má dopad na vnímání smrti v Česku a na snahu o vyrovnávání se se smrtí.

Výsledky výzkumu spatřují dva velké faktory, které ovlivňují to, jak lidé v České společnosti přistupují ke smrti, a to zaprvé v sekularizaci, myšleno ve smyslu úbytku lidí hlásících se k církvi a vzniku nové pluralitní společnosti plné náboženských možností, a za druhé ve vědecko-technické revoluci, která může člověka přivádět k technickému přístupu k člověku, který je za jistých okolností důležitý, ale sám o sobě nestačí, a mohl by tak směřovat k nedůstojnému přístupu k člověku. V knize *Za hranice kultur* je současnost popisovaná jako technologická epocha a transkulturní přístup jako takový, u kterého je třeba čistě technickému

¹⁴¹ BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s.139.

vymezení čelit.¹⁴² Technický přístup je třeba doplnit, obohatit o přístup, který bude respektovat všechny lidské potřeby. Výše zmíněné dva faktory přispěly k podobě společnosti, ve které se klade důraz na produktivitu, úspěch a v níž se lidé neustále za něčím ženou. S technickým přístupem člověk přistupuje k životu jako ke stroji zaměřenému na přesnost a efektivitu. Stroji, který člověku poskytuje jistoty a kontrolu. Sekularizace ve spolupráci s vědecko-technickou revolucí mimo jiné přispěla k tomu, že se člověk zaměřil více na materiální hmotnou stránku lidské existence. Jak však bylo zmíněno výše, takovéto přemýšlení o člověku je nedostačující a plně nepostihuje hloubku lidské existence.¹⁴³

Jak zapadá smrt do této podoby společnosti? Právě že příliš ne. Smrt je něčím, co nelze mít pod kontrolou. Svět tak, jak ho známe, jednou skončí bez výjimky pro všechny, i pro ty, kdo třeba chtějí žít věčně. To znamená, že skrze naše fyzické tělo už nebudeme mít možnost prožívat sebe sama a okolní svět. To je potřeba, aby člověk přijal a žil s tímto vědomím. Problém je, že s tématem smrti se pojí mnoho otázek, hlubokých a těžkých, jež potřebují svůj čas. Čas, který člověk v dnešní uspěchané době nemá, nebo kterého má málo. Nezodpovězené otázky tak mohou být potlačovány, přehlíženy a odsunuty. Otázky ale nezmizí, a přesto že si mnozí lidé mohou myslet, že na jejich přípravu budou mít čas „potom“, na smrt se lze připravit pouze životem. Ve chvíli, kdy člověk přestane uhýbat a vpustí smrt do svého života, začne se mu ukazovat to, co je opravdu důležité a na čem záleží.

To, jestli člověk pustí smrt do svého života, je silně ovlivněno společností, ve které člověk žije, a přesto že to, jak člověk bude ve svém nitru se smrtí pracovat, je velice individuální, to, aby tam měla smrt otevřené dveře, je velmi ovlivněno společností. Člověk a společnost jsou ve vzájemném vztahu a ovlivňují se. Ve společnosti se o problematice ví, a proto začíná být smrt diskutovaným tématem, především však v odborných kruzích. Velký vliv na vnímání smrti ve společnosti měl vznik hospicových hnutí, jež začala vznikat především jako reakce na podobu umírání ve společnosti. Hospicová hnutí poskytují lidem možnost zemřít jinak, tak jak by si přáli. Z pohledu této práce jsou vnímána hospicová hnutí jako reakce na vědecko-technickou revoluci a na technický přístup k člověku, který se snaží obohatit o lidštější přístup, transcendentálnější.

Na smrt je v této práci pohlíženo jako na přechodový rituál, který reaguje na změnu stavu společnosti, v tomto případě na smrt člena společnosti. Tyto rituály a jejich podoby také

¹⁴² Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s.66.

¹⁴³ Srov. BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5, s.145-147.

reagují na společenskou situaci. Čím dál tím víc lidí si uvědomuje, že výběr mezi možnostmi pohřbu, obřadů a obecně rituálů spojených se smrtí by měl obsahovat více než jen možnost církevního pohřbu v kostele anebo standardizovaného obřadu v krematoriu. V rámci pohřebních rituálů je potřeba mrtvé doprovodit k řece, od níž odcházíme každý svou cestou. Mrtvý odplouvá kamsi do neznáma a my se vydáváme na další cestu. Pohřební rituály by tedy měly mít jistou strukturu, která nám umožní se rozloučit a propustit naše blízké z našich životů a pokračovat v životě bez nich. To, jaký způsob rozloučení zvolíme, by mělo záležet pouze na nás a mělo by to reagovat na potřeby, jež máme, a které se proměňují v souvislosti s měnící se společností, v níž žijeme. Důležité je, aby přitom člověk zapojil své nitro, srdce.

S postupným zájmem o téma smrti se objevují i nové podoby pohřebnictví. Vznikají nové možnosti v podobě alternativních pohřbů, které se snaží reagovat na potřeby postmoderní společnosti i na individuální potřeby a přání jednotlivých lidí. Nové možnosti pohřbívání z pohledu této práce souvisí především se vzniklou náboženskou, spirituální situací v české společnosti. Alternativní pohřby se při obřadech snaží pracovat s konkrétními spirituálními představami jednotlivých lidí. Ukazuje se, že smysluplnost jednotlivých pohřebních rituálů souvisí s náboženským a spirituálním přesvědčením jednotlivých lidí. Vznik alternativních pohřbů, podobně jako hospicová hnutí, se také snaží podpořit zájem širší veřejnosti o téma smrti. To, jestli se člověk rozhodne pro pohřeb v kostele z důvodu tradičního křesťanského náboženského vyznání, nebo pro pohřeb v přírodě z důvodu spirituality uctívající energie vesmíru, je rozhodnutí jednotlivých lidí. Oba přístupy, jak přístup tradičního náboženství, tak přístup alternativního náboženského proudu ke smrti, odpovídají přesvědčení jednotlivých tradic či proudů a lidí, kteří se pro tento způsob rozhodnou. Z pohledu této práce je důležité, aby pohřební obřady umožnily lidem rozloučit se se zemřelým, propustit ho, a aby byli lidé schopni ve svém životě pokračovat dál sami, bez zemřelého. Způsoby, jakými dnes lidé přistupují ke smrti blízkého člověka, tedy odráží společenský pohled na smrt a možnosti, jež jsou jim společností poskytnuty pro rozloučení se s mrtvým. Z transkulturního pohledu je důležité zmínit potřebu respektovat potřeby a rozhodnutí jednotlivých lidí ve volbě typu rozloučení.

6. Závěr

V této diplomové práci jsem chtěla poukázat na to, jak velkou roli má smrt v našem životě, a jak důležité je zvolit si správný přístup, kterým budeme ke smrti přistupovat. A to takový, který bude respektovat všechny části naší osoby a odpovídat smysluplnosti našeho lidství. Práce poukazuje na vzájemný vztah mezi společností a jejím členem. Změny, ke kterým ve společnosti dochází mají vliv na člověka i na to, jaký přístup ke smrti zvolí.

V první části diplomové práce, v teoretické části se práce věnuje teoretickému ukotvení práce v podobě přechodového rituálu. Dále pak práce objasňuje problematické pojmy, které se v průběhu výzkumu objevily. Následuje popis současné podoby umírání v České republice, poukazující na proměnu společnosti a hlavní faktory formující přístup společnosti i člověka ke smrti.

V druhé části diplomové práce, v praktické části práce popisuje metodologii, jež byla pro výzkum zvolena. Zvolena byla kvalitativní metodologie. Data tak byla získávána pomocí kvalitativních rozhovorů s otevřenými otázkami. Rozhovory se uskutečnily s patnácti respondenty. Praktická část dále popisuje cíl výzkumu a výzkumné otázky. Následuje zdůvodnění výběru respondentů pro výzkum, popis lokality, etiky výzkumu, limitů výzkumu, specifik výzkumu a reflexe výzkumníka. Protože byla ve výzkumu uplatněna zakotvená teorie, nezačínala práce s teorií, kterou si chtěla výzkumem ověřit, nýbrž se teorie vytvořila až v průběhu výzkumu po analýze dat ve spojitosti s teoretickými poznatky získávanými ne před výzkumem, ale v průběhu. Z výzkumu a následné analýzy vyplynula teorie, která popisuje současnou situaci vyrovnávání se se smrtí v české společnosti. Tato situace reaguje na společenské změny a na vnímání toho, kým je člověk.

7. Seznam použitých zdrojů

- ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1, Doba ležících*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-286-0.
- ÁRIÈS, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2, Zdivočelá smrt*. Praha: Agro, 2000, ISBN 80-7203-293-3.
- BERGER, Peter. L. *Posvátný baldachýn: Základy sociologické teorie náboženství*. Barrister & Principal, 2018, ISBN 978-80-7364-059-0.
- BUBER, Martin. *Já a Ty*. Kalich, 2005, ISBN 80-7017-020-4.
- Burda František. P., Hojda Jan, Karlová Jana, Sokol Jan, Sokolíčková Zdenka. *Člověk jako východisko dialogu kultur*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2013, ISBN 978-80-7405-315-3.
- BURDA, František. P. *Za hranice kultur: Transkulturní perspektiva*. Brno: CDK, 2016, ISBN 978-80-7325-402-5.
- CESTA DOMŮ. Dříve vyslovená přání, závěrečná zpráva, Dostupné zde: [Zpráva drive vyslovena prani fin \(umirani.cz\)](#).
- CLARKE, W. Norris. *Osoba a bytí*. Krystal OP, 2007, ISBN 978-80-7195-170-4.
- DOUGLAS, Mary. *Čistota a nebezpečí*. Malvern, 2014, ISBN 978-80-87580-91-2.
- E15 Magazín. *Jak dosáhnout nesmrtelnosti*. Praha: CZECH NEWS CENTER, a. s., 2021.
- GENNEP Kurr van, Charles-Arnold. *Přechodové rituály*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 80-7106-178-6.
- GRIMES, Ronald. L. *Deeply into the bone*. University of California Press, 2002, ISBN 978-0520236752.
- GROFOVÁ, Kateřina. *Neprožitý zármutek: Ztracené umění lamentu*, 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/neprozity-zarmutek-ztracene-umeni-lamentu>.
- GROFOVÁ, Kateřina. *Zemřít jinak: Příběh přírodě-blízkého pohřbu*. 2020, Dostupné zde: <http://www.nakoncidechu.cz/zdroje/zemrit-jinak-pribeh-priode-blizkeho-pohrbu>.
- GUARDINI, Romano. *Svět a osoba*. Trinitas, 2005, ISBN 80-868885-02-X.
- HASTRUP, Kirsten. *A passage to anthropology: between experience and theory*. London: Routledge, 1995, ISBN 9780203352250.
- HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, ISBN 80-7367-040-2.
- HOŠEK, Pavel. *A bohové se vracejí: Proměny náboženství v postmoderní době*. Mlýn, 2012, ISBN 978-80-86498-48-5.
- HŘÍBEK, Tomáš. *Obrana asistované smrti*. Academia, 2021, ISBN 978-80-200-3102-0.
- LEVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno*. Praha: Oikoymenh, 1997, ISBN 80-86005-20-8.

LUŽNÝ, Dušan, VÁCLAVÍK, David a kol. *Individualizace náboženství a identita: Poznámky k současné sociologii náboženství*. Praha: Malvern, 2010, ISBN 9788086702698.

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3.

NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2014, ISBN 978-80-7325-320-2.

Online kurzy. *Doprovázení umírajícího*, 2023, Dostupné zde: [Doprovázení umírajícího - online \(edufarm.cz\)](https://www.edufarm.cz/).

OPATRNÝ, Aleš. *Spirituální péče o nemocné a umírající*. Pavel Mervart, 2017, ISBN 978-80-7465-269-1.

Pohřeb.cz. Jaký druh smutečního obřadu zvolit, 2011, Dostupné zde: <https://www.pohreb.cz/jaky-druh-smutecniho-obradu-zvolit>.

ROGERS, Carl R. *Způsob bytí: Klíčová témata humanistické psychologie z pohledu jejího zakladatele*. Portál, 2014, ISBN 9788026205975.

Seznam Médium. Rozptyl popela: co se smí, a co ne, 2023, Dostupné zde: [Rozptyl popela: co se smí a co ne? - Seznam Médium](https://www.seznam.cz/medium/rozptyl-popela-co-se-smi-a-co-ne).

SIEBEROVÁ, Jana. *Bůh je můj životní program*. Praha: TRITON, 2021, ISBN 978-80-75553-004-2.

SIEBEROVÁ, Jana. *Naděje na konci cesty*. Praha: TRITON, 2018, ISBN 978-80-7553-531-3.

SIEBEROVÁ, Jana. *Proč máme strach ze smrti?* Praha: TRITON, 2019, ISBN 978-80-7553-654-9.

STEPHENSON, Bret. *Co dělá z chlapců muže: Duchovní přechodové rituály ve věku nevšimavosti*. DharmaGaia, 2017, ISBN 978-80-7436-074-9.

STRAUSS, Anselm L. a Juliet CORBIN. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení Podané ruce Brno: Nakladatelství Albert Boskovice, 1999, ISBN 80-85834-60-X.

SNYDER, Timothy. *Nemocná Amerika: Lekce o zdraví a svobodě*. Paseka: Prostor, 2020, ISBN 978-80-7260-469-2.

SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha: Karolinum, 2014, ISBN 9788024625676.

THOMASSEN, Bjørn. *Liminality and the Modern: Living through the In-Between*. Routledge, 2014.

TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Computer Press (CB Books), 2004, ISBN 80-7226-900-3.

TURNER, Victor. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press, 1970.

VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie náboženských směrů v České republice: Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*. Praha: Portál, 2004, ISBN 80-7178-798-1.

Zákon č.256/2001 Sb. *Zákon o pohřbnictví a o změně některých zákonů*, 2001, Dostupné zde: [256/2001 Sb. Zákon o pohřbnictví \(zakonyprolidi.cz\)](http://zakonyprolidi.cz).

Zdravi.euro.cz. *Lékař: V nemocnici potřebují paliativní péči stovky lidí ročně*, 2019, Dostupné zde: [Lékař: V nemocnici potřebují paliativní péči stovky lidí ročně - Zdraví.Euro.cz](http://zdravi.euro.cz).

8. Příloha

V rámci přílohy je zahrnut pouze jeden rozhovor z důvodu velké obsáhlosti rozhovorů. Následující rozhovor byl vybrán výzkumníci z důvodu nejčastější podobnosti odpovědí s ostatními rozhovory.

1. TÉMA:

V čem spočívá Vaše práce? Jak souvisí s doprovázením nebo pomocí pozůstalým?

Já jsem staniční sestra na lůžkovém oddělení hospici. Doprovázení je obsáhlejší téma. Doprovázení se nás netýká u každého člověka, většinou jsou tu od toho příbuzní, rodina, která je lidem, kteří tu umírají, blízká. K doprovázení tu máme i jednu osobu zaměstnanou na plný pracovní poměr, která je tu přímo pro doprovázení. Já jako staniční sestra můžu k lidem chodit taky, ale moje kapacita není taková, abych s nimi mohla být tak dlouho, jak by třeba potřebovali, proto tu máme M***u. Jinak každý z mých podřízených se nějakým způsobem na doprovázení podílí.

Kdo je podle Vás doprovázející?

Může to být každý, kdo k tomu má vztah. Důležité je, aby se uměl vcítit do povahy, situace. Každý máme svá specifika, a proto i každý umírající má různé potřeby, na doprovázejícího. Tady u nás má každý pacient svého anděla, což je některý z pracovníků, ke kterému pacient získá hlubší vazbu, tento anděl zjistí od nemocného mnohem více informací než kdokoli jiný a je mu pravou rukou, tento člověk pak pro něho může být doprovázející.

Je pro doprovázení potřeba nějaké konkrétní vzdělání? Nauka? Schopnost?

Ano, je pro to potřeba schopnost, schopnost naladit se na situaci, pochopit situaci, vcítit se do situace a vytušit, co s sebou situace může přinášet. Jsou na to i různá vzdělání, není na to přímo vysoká škola, ale jsou různé programy. Paliativa je teď poměrně na velkém vzestupu, pořádají se různé semináře, kongresy, konference a tam jsou i nabídky různých kurzů na doprovázení. My se snažíme naše kolegy posílat na vzdělávání v různých ohledech, nejenom doprovázení. Přesto že existují různé kurzy na doprovázení, tak nejdůležitější je to mít v sobě a cítit.

Jak dlouho se věnujete doprovázení umírajících nebo pomoci jejich blízkým?

V paliativě jsem rok a ve zdravotnictví už jsem přes dvacet let. Před tím jsem byla na dlouhodobém áru, což je strašně podobné, ale tam se lidem snaží život zachránit a prodloužit, kdežto tady se jim pomáhá odcházet. Před tím jsem pracovala v domácí péči jako manažerka, vrchní sestra. Tam je to doprovázení taky, ale v domácím prostředí.

Co Vás k této práci přivedlo?

Předešlá práce, kde jsme se snažili zachránit nezachranitelné, anebo zachránit někoho, kdo zachráněn být nechtěl.

Vedlo k Vaší práci nějaké konkrétní vzdělání, které je potřeba? Z jakých nauk vycházíte?

X

Jaké je duchovní pozadí vaší práce? Co Vás inspiruje?

Náš hospic je duchovně naladěný, ale to většina hospiců je v duchovním smyslu. Máme tady kaplany, máme tady faráře, máme tu kapli a návštěvy duchovní jsou velmi časté a žádané i u lidí, kteří jsou ateisté.

Řekl/a byste o sobě, že jste spirituální člověk? Věřící člověk? (víra x spiritualita x duchovní život, rozvoj)

Já jsem měla skvělého faráře, nebo teda mám... M*****a. Když jsme se s manželem brali, tak jsme měli církevní svatbu. Před tím bylo potřeba projít takovou zkouškou, a když jsem mu na sezení řekla, že nevím, jestli věřím přímo v Boha, tak mi řekl, že je důležité, že v něco člověk věří, a to, jak si to pojmenuje, je strašně důležité. Pro mě to je pojmenování toho, v co celý život věřím. Já v něco věřím, ale nedokážu říct, že to jméno jsou ta tři písmena, já si myslím, že to je třeba moje babička.

Ale ano jsem věřící. A myslím, že každý by měl mít víru v něco, ale není potřeba, aby to uměl pojmenovat, nemusí to pojmenovávat.

Jaká je vaše spiritualita?

X

Jakým způsobem ovlivňuje spiritualita přístup ke smrti a umírání?

Jednodušeji. Je to mnohem snazší pro lidi, kteří jsou věřící, než pro lidi, kteří jsou ateisti. V podstatě všechny bohoslužby a návštěvy kostelů se točí kolem smrti a umírání. Lidi, kteří jsou věřící, dokážou většinou smrt přijmout lépe. Mnoho lidí v terminálním stadiu, kteří předtím

nebyli věřící, se na víru obrací a pomáhá jim to překonat to nejtěžší období. Je to velké procento lidí, kteří tady jsou. Opravdu to těm lidem pomáhá. Lidé tak dokážou lépe pochopit svou situaci. Máme tady duchovního D****a, který je docela známá osoba. On přednáší na školách a snaží se to vysvětlit mladým lidem. Jeho přístup je úžasný. On nikoho k víře nenutí, jen si s lidmi povídá a oni se mu často otevřou. Je skvělé mít takovou osobu v hospici, protože pak celá stinná stránka, kdy je to těžké pro personál i pro rodinu a samotného umírajícího, tak je to lehčeji uchopitelné.

2. TÉMA:

Jak vidíte současnou situaci umírání v české republice? Kde a jak podle Vás lidé nejčastěji umírají?

Nejčastěji je to asi v nemocnicích. Myslím, že to říkají i statistiky.

Co říkáte na smrt v nemocnicích?

Nechtěla bych umřít v nemocnici.

Jaký vliv má smrt v nemocnici na důstojnost člověka?

Má velký vliv. Tam není žádná důstojnost. To, co mně se tady líbí a proč jsem tady spokojená, je to, že tady je plně zachovaná důstojnost klientů. V nemocnici za to nemohou, je to nastavením, je to vedením, je to přístupem, i když už se to trochu zlepšilo, ale když já jsem nastupovala do nemocnice, tak to byla masa. Dnes už se zařizují i paliativní týmy v nemocnicích. Malinko ten postup tady je, ale třeba v Anglii nebo Německu je to úplně jinak, protože se tam tomu věnují déle. Odráží se to tam i ve společnosti, kdy je smrt taky přijímaná trochu jinak. Kdysi byla smrt velkým bubákem, který ve všech vyvolával strach. Já mám odsud zpětnou vazbu takovou, že nám za to děkují, že to bylo krásné. Když někdo dokáže o smrti říct, že to bylo krásné, tak mám pocit, že jsme to udělali dobře, a že takhle to má fungovat. Snažím se i se svými dětmi mluvit o smrti. I já, když jsem byla malá holka, tak pro mě byla smrt strašidelná, a až tady to změnilo mé vnímání smrti. Pořád ještě ve společnosti chybí ta propagace a osvěta, ale už to pomaličku leze na povrch. Je to běh na dlouho trať.

Jakým způsobem ovlivňuje věda a technika přístup ke smrti a umírání?

To je otázka, jestli je to jednodušší, nebo horší. Jednodušší je to asi v těch přístrojích, že můžeme ulevit jak nemocným, tak nám (personálu), protože co si budeme, je to fyzicky opravdu náročné. Čím víc ale člověk zvládne díky přístrojům udělat, tím více se mu rozšiřuje, co

všechno může udělat. Je to tak padesát na padesát, jestli to ulehčuje. Určitě to ulehčuje, jsou pomůcky, která nám pomohou se o klienty lépe starat a jim to zajišťuje komfort.

Jak se se smrtí pracuje ve společnosti? V médiích? Ve škole? Je smrt tabu nebo nějak potlačovaným tématem?

Média se tomu postupně začínají věnovat v odborných časopisech, které jsou ale odborné, takže aby k nim člověk přišel a rozuměl jim, tak by se tomu tématu musel trochu věnovat.

Média tomu nijak extra nepomáhají. Myslím, že by se to mělo začít úplně od té školy. Proto se mi líbí, jak ten náš farář jezdí po školách a mluví o tom a dělá tu osvětu on. Takových lidí by mělo být asi více. Myslím, že by se o tom mělo začít mluvit dřív, než přijde ten osobní zážitek.

Jakou roli hraje vyrovnání se se smrtí pro společnost a jakou roli hraje vyrovnání se se smrtí pro jednotlivce?

Asi je nejdůležitější, aby se člověk uměl vyrovnat sám, protože pak to dokáže přenést i do té rodiny. Je to strašně důležitý, od toho tady máme psychoterapeuty, kteří fungují jak pro umírající, tak pro jejich rodiny. Po tři měsíce od smrti mohou blízcí docházet na konzultace. Každý půl rok máme setkání pozůstalých, kde můžeme mluvit a znovu otevřít témata smrti. Často se až po čase dozvíme, že až teď to přestalo bolet. Je to velice individuální, někdo má vztek, někdo má strach, někdo pociťuje úlevu, že blízký už třeba nemá bolesti. Ale je potřeba se s tím vyrovnat.

3. TÉMA:

Jaký je podle Vás tradiční způsob vyrovnání se se smrtí? Co se Vám jako první vybaví, když se řekne tradiční pohřeb/obřad, a je rozdíl mezi tradičním a typickým obřadem?

Ten tradiční asi podle různých známých historických učení. Z historie můžeme pociťovat, jak to bylo. Obřad byl dřív v kostele, před ním byl průvod, možnost rozloučit se měli všichni, to bych řekla, že je tradiční pohřeb. A dnešní nebo typický pohřeb je takový, který odpovídá představě rodiny. Někdo může mrtvého spálit. Netradiční mi přijde, když chce někdo popel rozptýlit. Tradiční je kostel, pohřeb, hřbitov a tyhle věci kolem. Tradiční může být také průvod a rozptýlení na loukách.

Jaké existují alternativní přístupy vyrovnání se se smrtí? Jak je hodnotíte? V čem spočívají přínosy alternativních přístupů?

Alternativní přístupy hodnotím kladně. Moji rodiče chtějí rozptýlit na místě, které oni milují. Proto si myslím, že to je fajn. Někdo chce uložit ke svému manželovi nebo rodině a někdo má jiná přání. Každý by měl být pohřben tak, jak si přeje. Proto si nemyslím, že je to alternativní. Podle mě tak, jak kdo žil, tak by měl i zemřít a být pohřben.

Popíšete mi konkrétní rituál, který je spojen se smrtí a umíráním, a proč je třeba důležitý, nebo proč naopak důležitý není?

Máme tady rituály. Pacienty omyjeme, oblékneme, učešeme, uvážeme jim bradu a dáme jim kytku. Nejdůležitější je otevřít okno a asi ani nemusím říkat proč. To, aby ta duše mohla odlétnout. Zapaluje se svíčka. Někdy se dává kytka nebo plyšáci do ruky.

Jak obecně hodnotíte důležitost rituálů spojených se smrtí?

Strašně důležité, protože to je právě ten rozdíl mezi tou nemocnicí a hospicem. V nemocnici jsou mrtví v andělu a jdou do pytle, kdežto tady po smrti člověk vypadá jako člověk a je s ním nakládáno jako s člověkem, důstojně.

Může rituál pomoci pozůstalým?

Určitě. Nám se kolikrát stává, že lidé byli v bolestech, kdy bolest bývá vidět na obličejích, ale po smrti, když jsou lidé upraveni, mají lidé spokojený výraz. Pozůstalým pomůže, když vidí, že maminka odešla spokojená, krásná. Je to pro ně důležité. Přináší to úlevu a pak se mohou se smrtí vyrovnat lépe.

Co jste slyšel/la o rituálech truchlení? Rituálu posledního rozloučení? Jsou důležité?

To má asi každá národnost jinak. Víím, že jsou různá etnika, která se vyrovnávají se smrtí po svém a mají i ty rituály různé. Na to asi nemám tolik znalostí, abych se o tom chtěla víc bavit.

Chybí v ČR rituály a tradice v porovnání s ostatními zeměmi?

Nemyslím si, že v Česku chybí. Myslím, že tu jsou tradice a zvyklosti, které jsou dodržovány. Ale je to opět na přístupu a žití toho daného člověka.

Jakým způsobem ovlivňuje spiritualita podobu rituálů?

To velmi.

Jak se díváte na tradiční náboženství v souvislosti se smrtí a rituály? Je tradiční náboženství v dnešní době schopno poskytovat rituály? A jsou rituály tradičních náboženství srozumitelné?

Ano, je a jsou. Tradiční náboženství s sebou nese celou anabázi té smrti, rozloučení, kondolence, pohřeb. My máme krásné tradice, jenom se občas zapomínají. Nebo často přijímáme tradice z jiných zemí. Ale přijde mi, že v poslední době se lidé obracejí k tradicím zpět.

4. TÉMA:

Co je podle Vás cílem lidského života?

Žít. Každý den žít tak, aby nám ani jediný den neproplynul mezi prsty. Pro mě je důležité žít. Čím je člověk starší, tím víc a víc zjišťuje, že je potřeba šlapat na plyn, aby něco zažil.

Co podle Vás říká smrt o člověku?

Že jsme jenom lidi. Jenom tvorové, kteří mají nějakou duši a srdíčko, které jednou doklope a my skončíme.

Co je pro Vás lidská duše a jak souvisí s lidským tělem? Co se děje s duší po smrti?

Já si osobně myslím, že naše duše cestují, a že dokážou cestovat někam jinam. Já nerada používám slovo duše, raději používám slovo energie. Myslím, že energie odchází a zase přichází.

Je něco, co se smrtí fyzického těla neumírá, Co?

Kromě energie taky vzpomínka.

Hraje lidské tělo po smrti nějakou roli? Co se s ním děje? Jak by se k němu člověk podle Vás měl chovat?

Mělo by se k němu přistupovat důstojně. Je potřeba se postarat o tělo, omýt ho, obléct, učesat, dát mu květinu, komunikovat s mrtvým tělem, jako by tu mrtvý ještě byl. Péče o zemřelého v pohřební službě je jedna z nejtěžších prací a nikdy bych to dělat nemohla a nechtěla. Obdivuji ty, kteří to dělají.

Pro mě byl vždy nejdůstojnější pohřeb v rakvi do hrobu, ale dnes mi přijde nejsympatičtější zpopelnění a vysypání popelu na krásná místa.

Co je podle Vás smrt? Existuje dobrá a špatná smrt? Co je podle Vás dobrá smrt?

Smrt je pro někoho vysvobození, je to konec duše. Smrt je něco, co strašně bolí, a pro někoho to může být ale strašná úleva. Na smrt se dá koukat z mnoha pohledů.

Dobrá smrt je připravovaná smrt, když člověk ví, že zemře a má čas se na to, připravit, přijmout to. Špatná smrt je smrt v bolestech, nekomfortně, indiskrétně a smrt mladých lidí, zbytečná, a nejenom mladých lidí, ale všechna zbytečná smrt, kdy lidé nejsou nemocný.

Jak vnímáte nesmrtelnost?

To je ta energie.